

Brenda, Waldemar

Olsztyńskie środowisko historyczne w badaniach najnowszych dziejów Warmii i Mazur (1945-1989/1990) : spojrzenie na ostatnie dwudziestolecie

Komunikaty Mazursko-Warmińskie 4, 491-515

2009

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Waldemar Brenda

OLSZTYŃSKIE ŚRODOWISKO HISTORYCZNE W BADANIACH NAJNOWSZYCH DZIEJÓW WARMII I MAZUR (1945–1989/1990). SPOJRZENIE NA OSTATNIE DWUDZIESTOLECIE

1. Wprowadzenie

Na wstępie chciałbym zastrzec, że artykuł nie ma na celu przedstawienia stanu badań nad problematyką regionalną, a jedynie zasygnalizowanie, w jakim zakresie problematyka ta przyciągała uwagę olsztyńskich środowisk zainteresowanych historią.

Jak zwykle w podobnych sytuacjach, pojawia się kłopot ze zdefiniowaniem określenia „olsztyńskie środowisko historyczne”. Nieco ponad dziesięć lat temu o tymże środowisku pisał jeden z jego zasłużonych uczestników – prof. Janusz Jasiński¹. Wśród czynników kształtujących „środowisko” Profesor wymienił przede wszystkim instytucje skupiające ludzi także z ośrodków pozaolsztyńskich, którzy podejmowali trud badania dziejów regionu. W podobnym duchu można odczytać opinię Sławomira Kalembki z 2001 r., że po 1945 r. Olsztyn stał się ważnym ośrodkiem badań historycznych. „W jego kształtowaniu istotną rolę odegrały takie inicjatywy społeczne, jak utworzenie Instytutu Mazurskiego, a następnie kontynuacja jego dzieła przez Stację Naukową Polskiego Towarzystwa Historycznego, wreszcie utworzenie Ośrodka Badań Naukowych, ściśle związanego z Towarzystwem Naukowym im. Wojciecha Kętrzyńskiego. Swoją pozytywną rolę odegrali historycy kościelni oraz ci związani z Archiwum Państwowym – – oraz z Muzeum Mazurskim. Zachętą do twórczości było wczesne założenie własnego periodyku, z czasem nazwanego – – »Komunikatami Mazursko-Warmińskimi«. Istotne znaczenie miało też istnienie w Olsztynie Wydawnictwa »Pojezierze«². Także i z tą opinią trudno się nie zgodzić, choć przecież z dzisiejszej perspektywy wymaga ona znacznego uzupełnienia. Oprócz wymienionych instytucji oraz inicjatyw, przed 1989 r. stwarzających warunki dla rozwoju regionalnych badań historycznych, należy także dodać te przedsięwzięcia, które w ostatnich dwudziestu latach odcisnęły pozytywne piętno na regionalnej historiografii. Oczywiście niebagatelny wpływ na zainteresowanie historyków problematyką regionalną, także z zakresu dziejów najnowszych, miało utworzenie w Olsztynie Wyższej Szkoły Pedagogicznej, Akademii Rolniczo-Technicznej oraz Warmińskiego Instytutu Teologicznego – Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego z wydawanym od 2001 r. periodykiem „Echa Przeszłości” oraz Instytutu Pamięci Narodowej, który w Olsztynie ma swoją delegaturę. Zwłaszcza ta ostatnia instytucja podejmuje m.in. wysiłki, aby swe najświeższe ustalenia w zakresie dziejów najnowszych przenieść „pod strzechy”.

¹ J. Jasiński, *Olsztyńskie środowisko historyczne 1945–1997*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie (dalej: KMW), 1998, nr 1, ss. 86–95.

² S. Kalembka, *Badania historyczne w ośrodku olsztyńskim – stan i postulaty*, KMW, 2002, nr 1, s. 14.

Na początku lat dziewięćdziesiątych powstała w Olsztynie Wspólnota Kulturowa „Borussia”, wydawca licznych tytułów książkowych z zakresu historii i kultury, przede wszystkim zaś periodyku pt. „Borussia”. Na jego łamach pojawiła się próba ponownego określenia stosunku współpracowników borussiańskiej wspólnoty do przeszłości regionu, także tej tużpowojennej. Tu również istotny udział mieli autorzy z innych ośrodków. W tym samym mniej więcej czasie wśród byłych działaczy „Solidarności” (tej z lat osiemdziesiątych) powstało Stowarzyszenie Represjonowanych w Stanie Wojennym Regionu Warmińsko-Mazurskiego „Pro Patria”. Stowarzyszenie bardzo szybko przestało się ograniczać do pracy o charakterze środowiskowym i działań upamiętniających poszczególne rocznice patriotyczne, a stało się inicjatorem udokumentowania dziejów NSZZ „Solidarność” na Warmii i Mazurach w latach 1980–1989.

Powstaje jednak pytanie, czy należy pojęcie „olsztyńskie środowisko historyczne” ograniczać do osób bezpośrednio związanych z tym miastem? Co z historykami z innych ośrodków uniwersyteckich, którzy uczestniczą w pracach olsztyńskich instytucji, stale publikują na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”, „Ech Przeszłości” czy „Borussii”? Ale przecież chodzi nie tylko o środowiska akademickie. Czy z pojęciem „olsztyńskiego środowiska” nie powinno się w jakiś sposób powiązać warmińskiej i mazurskiej prowincji? Tam (choć z punktu widzenia autora niniejszego artykułu powinno być napisane – „tu”, czyli u nas), w tej Polsce gminnej i powiatowej, od 1995 r. zaczęły powstawać regionalne periodyki tematycznie skupione na lokalnej historii. W wielu z nich publikują autorzy z Olsztyna. Czy teksty na temat Giżycka, Pisz, Węgorzewa, Szczytna, Działdowa czy Ełku zamieszczane przez pracowników OBN albo Uniwersytetu w „Masovii”, „Znad Pisy”, „Studiach Angerburgicach”, „Mrażowskich Studiach Humanistycznych”, „Roczniku Mazurskim”, „Roczniku Działdowskim” lub „Roczniku Ełckim” powstałyby, gdyby nie swoiste zamówienie kierowane przez te lokalne środowiska do zawodowych historyków? Wydaje się, że ten mechanizm działa również w drugą stronę. Należy uznać oddziaływanie Olsztyna, dzięki czemu w lokalnych „środowiskach” możliwe było przeprowadzenie określonych badań (iluz studentów historii przychodzi do Muzeum Ziemi Piskiej z zadaniem zleconym przez olsztyńskich promotorów, aby pisali o swej „małej ojczyźnie”!), a także konferencji naukowych. Z własnego, piskiego podwórka mogą wskazać bardzo pozytywny przykład takiej współpracy z olsztyńską delegaturą (ale także oddziałami białostockim i gdańskim) Instytutu Pamięci Narodowej, zawsze otwartą na propozycję zorganizowania w Piszu wspólnej konferencji (odbyło się sześć konferencji na temat Warmii i Mazur po 1945 r.) i z Ośrodkiem Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie (trzy konferencje z cyklu „Pogranicza”). Może należałoby uwzględnić to zróżnicowanie instytucjonalne i geograficzne, by mówić o wielu „środowiskach” olsztyńskich (w znaczeniu regionalnym), zamiast o „środowisku”?

Zawężając niniejsze rozważania do historyków olsztyńskich, związanych z tutejszymi instytucjami i tu przez część życia mieszkających, miałbym świadomość pozostawienia gdzieś na uboczu wielu osób i wielu publikacji, bez których nasza wiedza o najnowszych dziejach regionu nadal pozostawałaby szczątkowa. Aby więc ukazać wkład „olsztyńskiego środowiska” na szerszym tle, w niektórych przypadkach przytoczę również publikacje ukazujące się w regionie oraz poza Warmią i Mazurami.

Druga wątpliwość – to zakres czasowy artykułu. Chcąc całościowo podsumować wkład olsztynian w badania nad historią lat 1945–1989/1990, należałoby najpierw przytoczyć, a potem choćby wstępnie omówić dorobek także okresu tzw. Polski Ludowej, a to sprawiłoby, że z artykułu – siłą rzeczy dosyć pobieżnego – powstałaby książka. I kto wie, być może taka książka powinna powstać, wymaga jednak pogłębionych, wielopłaszczyznowych badań z zakresu historii historiografii. Stąd kolejne samoograniczenie autora wynika ze skoncentrowania się na ostatnich dwu-

dziestu latach, czyli badaniach prowadzonych po 1989/ 1990 r. Wprawdzie cezura lat 1989/1990 wydaje się oczywista, ale żeby ją jeszcze bardziej uwiarygodnić, posłużę się artykułem opublikowanym niedawno przez Kazimierza Wajdę.

Próbie analizy, w jaki sposób tematyka tzw. Polski Ludowej znalazła odzwierciedlenie na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” z uwzględnieniem podziału na okres przed i po 1990 r., podjął Kazimierz Wajda w jubileuszowym numerze tego periodyku z 2007 r. Wycho- dząc od ilościowego zestawienia miejsca przeznaczanego w czasopiśmie na okres „Polski Ludowej”, zauważył, że w latach 1957–1989 było to 2000 stron druku, zaś w okresie szesnastu lat III Rzeczy- politej – 1300 stron. Wskazuje to na wyraźny wzrost znaczenia tej problematyki w badaniach lokalnego środowiska historycznego. Autorami tych opracowań są nie tylko historycy olsztyńscy, ale stale – lub doraźnie – współpracujący z periodykiem badacze z innych ośrodków akademickich, dzięki czemu ów krąg osób zajmujących się regionem ulega poszerzeniu. Wróćmy jednak do publi- kacji w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich”. Dysproporcje między badaniami w okresie PRL a czasami współczesnymi jeszcze wyraźniej widać przy uwzględnieniu kryterium tematycznego. W czasach PRL autorzy niezbyt często podejmowali tematykę historii politycznej (13%). Tylko jedenaście pozycji zamieszczonych na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” dotyczy- ło tej problematyki. Wśród olsztyńskich autorów zajmowali się nią m.in.: Edmund Wojnowski³, Kazimierz Rokoszewski⁴, Tadeusz Baryła⁵ i Bohdan Łukaszewicz⁶.

Najwięcej uwagi poświęcano w miarę neutralnym (tak się przynajmniej mogło wydawać) sprawom oświaty, nauki i kultury (39%) i gospodarki (29%). W zakresie gospodarki szczególnie wiele uwagi zajmowało rolnictwo, przy czym należy zwrócić uwagę na artykuł Bohdana Wila- mowskiego, opublikowany na fali Października’56, w którym ukazano negatywny wpływ kolek- tywizacji rolnictwa na gospodarke chłopską województwa olsztyńskiego⁷.

Sprawom ludnościowym poświęcono 10% miejsca, przy czym były to głównie opraco- wania wskazujące na procesy demograficzne, niekiedy – jak wskazuje K. Wajda – pozbawione „dłuższej perspektywy historycznej”⁸. Dopiero przełom roku 1980 pozwolił na opublikowanie ważnych artykułów poświęconych ludności autochtonicznej. Spośród ich czterech autorów, jeden – Tadeusz Baryła reprezentował środowisko olsztyńskie⁹.

Inaczej wygląda zainteresowanie powojenną historią regionu, gdy przeanalizujemy zawar- tość „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” po upadku komunizmu. Z 1300 stron druku, jaki „zabrała” tematyka tzw. Polski Ludowej, aż 670 (ponad połowa!) dotyczyło właśnie dziejów poli- tycznych, głównie jednak pierwszego powojennego dziesięciolecia. Oczywiście zajmowali się tymi sprawami nie tylko autorzy olsztyńscy, ale i tak zestawienie ilościowe dotyczące jednego tylko pe- riodyku pokazuje daleko idącą zmianę w badaniach, jaka nastąpiła po przełomie lat 1989/1990.

³ E. Wojnowski, *Grupa Operacyjna Komitetu Ekonomicznego Rady Ministrów i Ministerstwa Przemysłu na Prusy Wschodnie*, KMW, 1996, nr 4, ss. 552–557; idem, *Z dziejów Polskiej Partii Socjalistycznej na Warmii i Mazurach w latach 1945–1948*, KMW, 1965, nr 4, ss. 581–602.

⁴ K. Rokoszewski, *Rola Polskiej Partii Robotniczej w kształtowaniu władzy ludowej i procesie integracji na Mazurach i Warmii w latach 1945–1947*, KMW, 1962, nr 2, ss. 337–356.

⁵ T. Baryła, *Działalność Polskiego Związku Zachodniego w Okręgu Mazurskim*, KMW, 1984, nr 3, ss. 265–276.

⁶ B. Łukaszewicz, *Straty obozu lewicy rewolucyjnej w województwie olsztyńskim w latach 1945–1950. Materiały bio- graficzne*, KMW, 1982, nr 1–2, ss. 17–49.

⁷ B. Wilamowski, *Hamulce rozwoju gospodarki chłopskiej województwa olsztyńskiego po roku 1945*, KMW, 1957, nr 3, ss. 154–163.

⁸ K. Wajda, *Dzieje XIX i XX wieku na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”*, KMW, 2007, nr 3, s. 400.

⁹ T. Baryła, *Pierwsze badania socjologiczne nad problemem polskiej ludności rodzimej na Warmii i Mazurach w świetle memoriału z lipca 1949 roku*, KMW, 1983, nr 4, ss. 465–480.

Dlatego, nie deprecjonując dorobku historyków olsztyńskich sprzed tej daty, skoncentruję się na omówieniu właśnie tych ostatnich dwudziestu lat.

Analiza publikacji, do których udało mi się sięgnąć podczas przygotowywania tego artykułu, pozwala wyodrębnić w olsztyńskich badaniach nad historią regionu kilka obszarów zainteresowań.

2. Armii Czerwona na Warmii i Mazurach

W styczniu 1945 r. na froncie wschodnim rozpoczęła się ofensywa, która doprowadziła do opanowania terytorium Prus Wschodnich przez Armię Czerwoną. Przetoczenie się frontu, a następnie kilkumiesięczną obecność wojsk radzieckich na Warmii i Mazurach możemy uznać za jeden z tych czynników, które – obok samego wybuchu wojny oraz międzynarodowych decyzji politycznych podjętych w latach 1943–1945 – miały szczególny wpływ na dalsze losy regionu. I nie chodzi tu wyłącznie o przebieg działań wojennych, związanych z przejściem frontu radziecko-niemieckiego. Przez kilka miesięcy 1945 r. radzieckie komendantury wojenne sprawowały tu faktyczną władzę, a także później administrowały niektórymi majątkami. Radziecka obecność pozostawiła w pamięci obraz wywożenia ludzi, inwentarza i majątku ruchomego do ZSRR, obraz nieszczęść spotęgowanych gwałtami i rabunkami. Tematyka ta dopiero w latach dziewięćdziesiątych mogła stać się przedmiotem nie tyle zainteresowania, ale i publikacji olsztyńskich historyków. Symptomatyczne pod tym względem jest kalendarium wydane przez Bohdana Łukaszewicza w 1989 r., a więc na granicy „starej” i „nowej” epoki. Tytuł książki – *O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950* znamionuje jeszcze „czasy PRL”, ale już informacje o „bandytach w mundurach Armii Czerwonej” dokonujących rabunków i gwałtów możemy uznać za jedno z pierwszych, choć jeszcze ostrożnych, tak wyraźnych wskazań sprawców dziejącego się po wojnie bezprawia w oficjalnej literaturze historycznej regionu¹⁰. O kłopotliwej obecności wojsk radzieckich, także o wzajemnych relacjach między tworzącą się polską administracją a komendanturami wojennymi, świadczą dwa fundamentalne wybory dokumentów opublikowane przez Tadeusza Baryłę w latach dziewięćdziesiątych. Najpierw, w 1994 r. ukazała się książka pt. *Warmiacy i Mazurzy w PRL. Wybór dokumentów. Rok 1945*¹¹ zawierająca 90 dokumentów, głównie sprawozdań sytuacyjnych starostów, zarządzeń pełnomocnika rządu, protokołów, pism okólnych, instrukcji i zarządzeń, bezcennych dla poznania sytuacji w regionie między styczniem a grudniem 1945 r. Niestety, zapowiadane we wstępie źródła dla kolejnych lat do tej pory się nie ukazały. Do księgarń trafiła natomiast kolejna edycja źródeł dotycząca roku 1945 – *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów 1945 rok*¹², nie mniej istotna jak poprzednia. Także i w niej sporo miejsca poświęcono obecności żołnierzy radzieckich.

Tym zagadnieniem zajął się także Witold Gieszczyński w artykułach opublikowanych w kraju i za granicą. Gieszczyński nie ograniczył się do przedstawienia zjawiska rabunków i zniszczeń dokonywanych przez żołnierzy Armii Czerwonej na zajmowanych terytoriach ponie-

¹⁰ B. Łukaszewicz, *O nową Polskę. Z dziejów aparatu bezpieczeństwa i porządku publicznego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1950*, Olsztyn 1989.

¹¹ *Warmiacy i Mazurzy w PRL. Wybór dokumentów. Rok 1945*, przygotował do druku T. Baryła, Olsztyn 1994.

¹² *Okręg Mazurski w raportach Jakuba Prawina. Wybór dokumentów 1945 rok*, przygotował do druku T. Baryła Olsztyn 1996.

mieckich¹³, ale ukazał również problem deportacji do ZSRR obywateli radzieckich, w tym dezertorów z wojska, którzy po wojnie zostali w regionie. Proces ich wydalania z terenu województwa olsztyńskiego objął 446 osób¹⁴. Przy okazji warto wspomnieć o jeszcze jednej publikacji, która wyszła spod ręki znanego olsztyńskiego pisarza i publicyisty, zafascynowanego problematyką regionalną – Stanisława Piechockiego. Jego książka *Olsztyn styczeń 1945*¹⁵, wydana wspólnie przez OBN i Towarzystwo Naukowe im. Wojciecha Kętrzyńskiego w Olsztynie w ramach serii Biblioteki Olsztyńskiej, łączy elementy literatury faktu i opracowania popularnonaukowego, a jednak stanowi istotny wkład w kształtowanie nowego spojrzenia na przełomowe dla historii regionu wydarzenie, jakim było zdobycie Olsztyna przez Armię Czerwoną.

O deportacjach mieszkańców regionu do ZSRR w oparciu o materiał wspomnieniowy pisał Jan Chłosta¹⁶. Nie można zapominać o innych publikacjach, także pozaolsztyńskich, w których problematyka pierwszych miesięcy obecności wojsk radzieckich na Warmii i Mazurach znalazła odzwierciedlenie. Poruszali ten temat niemal wszyscy historycy zajmujący się okresem 1945–1946. Pisał o tym m.in. Leszek Belzyt w pionierskiej pracy na temat weryfikacji ludności autochtonicznej na Warmii, Mazurach i Powiślu¹⁷, powstałej na podstawie jego pracy doktorskiej przygotowanej jeszcze w latach osiemdziesiątych na Uniwersytecie Mikołaja Kopernika w Toruniu. Ten temat znalazł również miejsce na łamach lokalnych periodyków „Znad Pisy”¹⁸ i „Rocznik Mazurski”¹⁹.

3. Początki polskiej administracji i kształtowanie nowego społeczeństwa

Wkrótce po zajęciu Warmii i Mazur przez Armię Czerwoną rozpoczęło się przejmowanie terenu przez przedstawicieli polskiej administracji. Jak już wyżej wspomniałem, nie był to proces łatwy. Z jednej strony towarzyszyła mu obecność radzieckich komendantur (często opóźniających moment przekazania władzy), z drugiej zjawisko szabru i bandytyzmu, i wreszcie napływ urzędników, niekiedy nieprzygotowanych do objęcia funkcji w tak trudnym terenie i budowania tu polskiej państwowości. Obszernie ukazują to dwa tomy dokumentów opublikowanych przez Tadeusza Baryłę. Była o nich mowa już wcześniej. Ale i inni historycy podejmowali tę tematykę. O początkach polskiej administracji w Olsztynie mówił artykuł pracownicy Muzeum Warmii i Mazur w Olsztynie Małgorzaty Gałęziowskiej, poświęcony pierwszemu prezydentowi Olsztyna Bronisławowi Latośkiemu²⁰. O powstawaniu administracji oraz samorządu gminnego i powiatowego pisał także Ryszard Syrwid na przykładzie powiatu olsztyńskiego i gminy Szombork

¹³ W. Gieszczyński, J. Gancewski, *Gewalttaten, Zerstörungen und Verwüstungen von Hab und Gut durch die Rote Armee im ehemaligen Ostpreußen nach dem Zweiten Weltkrieg*, *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 2007, nr 56/1, ss. 115–129; W. Gieszczyński, *Zniszczenia, grabieże i gwałty Armii Czerwonej na Warmii i Mazurach (1945–1946)*, w: *Warmia i Mazury w 90-lecie odzyskania przez Polskę niepodległości*, pod red. B. Gazińskiego, Olsztyn 2009, ss. 41–54.

¹⁴ W. Gieszczyński, *Akcja wydalania obywateli ZSRR z województwa olsztyńskiego w latach 1946–1950*, KMW, 1995, nr 4.

¹⁵ S. Piechocki, *Olsztyn styczeń 1945. Portret miasta*, Olsztyn 2000.

¹⁶ J. Chłosta, *Deportacje ludności cywilnej Prus Wschodnich do pracy w głąb ZSRR w 1945r. (na podstawie wspomnień)*, *Rocznik Mazurski*, 2004, t. VIII, ss. 123–167.

¹⁷ L. Belzyt, *Między Polską a Niemcami. Weryfikacja narodowościowa i jej następstwa na Warmii, Mazurach i Powiślu w latach 1945–1950*, Toruń 1996.

¹⁸ W. Brenda, *O Armii Czerwonej na Warmii i Mazurach*, *Znad Pisy*, 2002, nr 11, ss. 126–146.

¹⁹ R. W. Pawlicki, *Radzieckie komendantury wojenne i obecność Armii Czerwonej na pograniczu mazursko-kurpiowskim w latach 1945–1947*, *Rocznik Mazurski*, 2009, t. XIII, ss. 78–106.

²⁰ M. Gałęziowska, *Bronisław Latośki – pierwszy prezydent Olsztyna*, KMW, 2000, nr 1, ss. 81–94.

(Wrzesina)²¹. W 1999 r. absolwentka Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego Ewa Stefańska opublikowała w „Znad Pisy” artykuł o początkach administracji powiatowej w Pisz, którego podstawą była jej praca przygotowywana na uczelni²². Z kolei pierwsze dziesięciolecia funkcjonowania administracji i Rad Narodowych w powiatach Szczytno i Nidzica znalazły odzwierciedlenie w artykułach zamieszczonych na łamach tamtejszego „Rocznika Mazurskiego”²³.

Tematyka pierwszych lat powojennych w ujęciu społeczno-gospodarczym i społeczno-kulturalnym w odniesieniu do Szczytna, Nidzicy, Węgorzewa i Giżycka dość regularnie pojawiała się w artykułach Ryszarda Tomkiewicza publikowanych na łamach lokalnych periodyków naukowych i popularnonaukowych: „Studiów Angerburgiców”²⁴, „Rocznika Mazurskiego”²⁵, „Masovii”²⁶ i „Mrągowskich Studiów Humanistycznych”²⁷. Na marginesie warto wspomnieć o ważnej roli tych lokalnych wydawnictw w zakresie badań i popularyzacji wiedzy o przeszłości regionu. Ich znaczenie nie wyczerpuje się wraz z udostępnianiem miejsca na publikacje historyków olsztyńskich, ponieważ wokół zespołów redakcyjnych powstają prawdziwe środowiska, które podejmują trud poszukiwań związanych z przeszłością. O roli tych czasopism i związanych z nimi historyków w poznawaniu najnowszych (i nie tylko najnowszych) dziejów poszczególnych „małych ojczyzn” pisał niedawno Jan Chłosta na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”²⁸. W przytaczanych wyżej artykułach Tomkiewicza, publikowanych w regionalnych periodykach, pojawia się również problematyka tzw. życia codziennego. Możemy ją odnaleźć także w materiałach pokonferencyjnych, prezentujących dorobek kolejnych sesji naukowych z cyklu „Życie codzienne...” od lat organizowanych w Olsztynie. Pierwsza została zorganizowana w 1996 r. i znalazł się tam artykuł dotyczący życia codziennego w Olsztynie po zakończeniu wojny²⁹.

4. Przemieszczenia ludności

Konsekwencją przyłączenia Warmii i Mazur do Polski stały się zmiany demograficzne. Jeszcze przed nadejściem Armii Czerwonej w styczniu 1945 r. większa część mieszkańców

²¹ R. Syrwid, *Inspekcja Zarządu Gminy Szombork (Wrzesina) w 1948 roku. Przyczynek do dziejów samorządu terytorialnego województwa olsztyńskiego*, KMW, 1998, nr 2, ss. 221–230; idem, *Protokół inspekcji powiatu olsztyńskiego z 1945 roku*, KMW, 2004, nr 3, ss. 387–425.

²² E. Stefańska, *Starostwo Powiatowe w Pisz 1945–1950. Organizacja i funkcjonowanie*, Znad Pisy, 1999, nr 8, ss. 100–120.

²³ B. Wykowski, *Działalność Waltera Późnego w latach 1945–1949 na terenie powiatu szczytyńskiego*, Rocznik Mazurski, 2005, t. IX, ss. 98–106; M. Nowotka, D. Nowotka, *Gmina Rozogi w latach 1945–1954. Kształtowanie się administracji i władz terenowych oraz sprawy ludnościowe*, Rocznik Mazurski, 2007, t. XI, ss. 66–77; M. Nowotka, *Zarys funkcjonowania Gromadzkiej Rady Narodowej w Dąbrowach, gmina Rozogi, w latach 1954–1961*, Rocznik Mazurski, 2008, t. XII, ss. 139–149; S. Ambroziak, *Okręg Jedwabna w pierwszych latach powojennych (1945–1954)*, Rocznik Mazurski, 2008, t. XII, ss. 58–86.

²⁴ R. Tomkiewicz, *Życie codzienne w Węgorzewie w latach 1945–1950*, Studia Angerburgica, 2000, t. 5, ss. 60–73; idem, *Kształtowanie się nowego społeczeństwa w powojennym Węgorzewie*, Studia Angerburgica, 2002, t. 7, ss. 83–89.

²⁵ R. Tomkiewicz, „*Bitwa o handel*” w powiecie szczytyńskim, Rocznik Mazurski 1996, t. 1, ss. 42–49; idem, *Szczytno 1945–1946*, Rocznik Mazurski, 1998, t. 3, ss. 66–80; idem, *Z życia kulturalno-oświatowego Szczytna 1948–1950*, Rocznik Mazurski 2002, t. 7, ss. 86–90.

²⁶ R. Tomkiewicz, *Trudne lata powojenne. Giżycko 1945–1949*, cz. I, Masovia, 1997, t. 1; cz. II, Masovia, 1999, t. 2; idem, „*Walka ze spekulacją*” w Giżycku 1947–1950, Masovia, 2000, t. 3.

²⁷ R. Tomkiewicz, *Mrągowo w latach 1945–1947*, Mrągowskie Studia Humanistyczne, 2005, t. 1, ss. 69–88.

²⁸ J. Chłosta, *Przeszłość Warmii i Mazur na łamach naukowych czasopism regionalnych powstałych po 1989 roku*, KMW, 2007, t. 3, ss. 417–454. Por. też recenzję pierwszych numerów Znad Pisy autorstwa G. Białuńskiego, Borussia, 2007, nr 14, ss. 348–349.

²⁹ R. Tomkiewicz, *Życie codzienne w powojennym Olsztynie 1945–1946. Życie codzienne na dawnych ziemiach pruskich. Materiały z sesji naukowej. Olsztynek, 10 października 1996 r.*, Olsztyn 1997, ss. 96–114.

została ewakuowana. Nie zawsze ucieczka przed frontem kończyła się powodzeniem i ludzie w najstraszliwszych warunkach, bo dyktowanych wojennym bestialstwem, wracali do domów. Po objęciu administracji przez przedstawicieli Rządu Tymczasowego pojawił się więc problem ludności niemieckiej. Decyzje międzynarodowe uznały konieczność wysiedlenia Niemców na Zachód. Ludność pochodzenia polskiego mogła pozostać i miała być poddana wpływowi repolonizacyjnym. Na miejsce wysiedlonych po wojnie zaczęli napływać Polacy z tzw. Ziemi Dawnych oraz z terenów utraconych na rzecz ZSRR. W 1947 r. na Warmii i Mazurach znaleźli się Ukraińcy, zmuszeni do opuszczenia swych rodzimych stron w ramach akcji „Wisła”.

Fundamentalne prace na temat kształtowania się nowego społeczeństwa wyszły spod pióra m.in. związanego z Instytutem Zachodnim w Poznaniu Andrzeja Saksona³⁰, Leszka Belzyta, Grzegorza Straucholda i innych. Ale ta problematyka znalazła także odzwierciedlenie w olsztyńskich badaniach.

W grudniu 2000 r. z inicjatywy OBN i Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego została zorganizowana konferencja poświęcona m.in. tematyce wysiedleń. Jej plonem była książka *Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku* pod redakcją Tadeusza Filipkowskiego i Witolda Gieszczyńskiego³¹. Książka składa się z dwóch części. W pierwszej zamieszczono sześć wygłoszonych podczas obrad referatów, w drugiej – materiały źródłowe. Autorzy wystąpień (Andrzej Sakson, Tadeusz Filipkowski, Bożena Domagała, Jan Chłosta, Andrzej Kopiczko, Ryszard Tomkiewicz, Joanna Szydłowska) próbowali przedstawić tytułowy dylemat („wysiedlać czy repolonizować?”) z różnych punktów widzenia – władz lokalnych, instytucji oświatowych, Kościoła, ludności miejscowej. Konkluzja wydaje się wspólna – akcja repolonizacyjna Warmiaków i Mazurów zakończyła się niepowodzeniem ze względu na rozliczne błędy popełniane przez władze komunistyczne. Jednym z nich było potraktowanie ludności miejscowej w sposób przedmiotowy, instrumentalny. Problematyka wysiedleń Niemców w latach czterdziestych pojawiła się m.in. w wyborze dokumentów opublikowanym przez W. Gieszczyńskiego³², w jego artykule na temat roli PUR w akcji przesiedlania ludności niemieckiej³³ oraz w artykułach Janusza Jasińskiego³⁴ (tu w zestawieniu z szerokim tłem ukazującym wysiedlenia dokonywane przez Niemców podczas II wojny światowej) i Anny Kostrzewy. W tym ostatnim artykule ukazano zjawisko powojennych wysiedleń ludności niemieckiej z perspektywy miasta powiatowego³⁵. Wydaje się, że brakuje dotąd badań, które pozwoliłyby przeanalizować tamte wydarzenia niejako „od dołu”, w mikroskali. Artykuł A. Kostrzewy możemy uznać za jeden z takich pozytywnych przykładów zapełniania istniejącej luki.

Na opuszczone przez Niemców gospodarstwa przybywali nowi polscy osadnicy, m.in. przesiedleńcy z utraconych przez Polskę Kresów Wschodnich. Sprawa oczywiście nie była tak prosta. Niekiedy osadnicy wybierali gospodarstwa, gdzie mieszkali dotychczasowi właścici-

³⁰ A. Sakson, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Poznań 1990; idem, *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997*, Poznań 1998.

³¹ *Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku*, pod red. T. Filipkowskiego i W. Gieszczyńskiego, Olsztyn 2001, 164 ss.

³² *Wysiedlenie Niemców z województwa olsztyńskiego po II wojnie światowej (Wybór dokumentów archiwalnych z lat 1945–1948)*, oprac. W. Gieszczyński, „Echa Przeszłości”, 2000, nr 1.

³³ W. Gieszczyński, *Udział Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w akcji przesiedlania ludności niemieckiej z Warmii i Mazur po zakończeniu II wojny światowej*, w: *Ludność niemiecka na ziemiach polskich w latach 1939–1945 i jej powojenne losy. Materiały z konferencji*, red. W. Jastrzębski, Bydgoszcz 1995.

³⁴ J. Jasiński, *Tragedia wysiedleń i perspektywy pojednania polsko-niemieckiego*, Borussia, 1997, nr 14, ss. 215–221; idem, *Wysiedlenia Polaków i Niemców – z perspektywy półwiecza*, Studia Warmińskie, 1996 [druk: 1997], t. 33, ss. 251–258.

³⁵ A. Kostrzewa, *Wysiedlenie Niemców z powiatu giżyckiego w latach 1945–1948*, KMW, 2007, nr 1, ss. 39–55.

ciele. Zdarzało się, że Mazurzy czy Warmiacy po powrocie z wojennej tułaczki nie mogli już odzyskać własnej posiadłości. Wiele było okazji do nadużyć i łamania prawa. W 1999 r. w serii „Rozprawy i Materiały” Ośrodka Badań Naukowych ukazała się monografia Witolda Gieszczyńskiego na temat roli Państwowego Urzędu Repatriacyjnego w procesach osadniczych na Warmii i Mazurach³⁶. Wnikliwa lektura pozwala dostrzec w książce coś więcej niż tylko publikację o PUR. Była to bowiem próba szerszego opracowania problemu osadnictwa w pierwszych latach po II wojnie światowej. Poznajemy z niej nie tylko pracę PUR, ale wiele procesów osadniczych, typowych dla Warmii i Mazur. Osadnictwem zajmował się także Ryszard Tomkiewicz, publikując na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” tekst przyczynkarski o osadnictwie powodźnianym z Mazowsza w latach 1947–1948³⁷.

Na marginesie warto wspomnieć o wkładzie środowisk lokalnych w poznawanie tej problematyki. W 2001 r. Marta Gadomska opublikowała artykuł o osadnictwie w powiecie piskim po 1945 r.³⁸ Tematem zmian demograficznych i narodowościowych w rejonie Pasyimia zajął się Bogumił Wykowski³⁹.

Niektóre publikacje stawiają sobie za cel wskazanie wpływu określonych grup przesiedleńców na rozwój regionu. Szczególnie chętnie eksploatowany jest wątek przybyszów z Wilnijszczyzny, chyba ze względu na swoisty kod kulturowy, jaki reprezentowali „wilniacy”. Swoją kresową specyfikę przywieźli z utraconej ojcowizny, by „oddać” ją następnie w procesie tworzenia nowego społeczeństwa. Tego zjawiska i tej społeczności dotyczą zarówno prace socjologów⁴⁰, jak również historyków i historyków kultury⁴¹.

Niektóre publikacje dotyczą problematyki ludności rodzimej⁴² oraz relacji między ludnością napływową a autochtoniczną (więcej uwagi poświęcę tym publikacjom przy okazji omawiania kwestii wyznaniowych), przesiedleń Ukraińców w ramach akcji „Wisła”, a także polityki państwa wobec problemów związanych z tymi procesami. Wśród opracowań dotyczących tego zagadnienia warto wymienić edycję dokumentów wytworzonych przez PZPR, ukazujących, w jaki sposób partia władzy postrzegała sprawę ludności autochtonicznej kilka lat po „przełomie październikowym”⁴³.

Problematyką ludności niemieckiej w regionie zajmowała się Bożena Domagała⁴⁴. Jej książka o mniejszości niemieckiej jest wprawdzie rozprawą socjologa, ale znaleźć w niej możemy tak wiele treści cennych dla historyka, że również jej praca nie powinna tu zostać pominięta.

Dla poznania dziejów ludności ukraińskiej przesiedlonej do województwa olsztyńskiego w 1947 r. istotny wydaje się artykuł Witolda Gieszczyńskiego opublikowany w tomie VIII

³⁶ W. Gieszczyński, *Państwowy Urząd Repatriacyjny w osadnictwie na Warmii i Mazurach (1945–1950)*, Olsztyn 1999, 172 ss.

³⁷ R. Tomkiewicz, *Osiedlenie powodźnian z Mazowsza na terenie województwa olsztyńskiego 1947–1948*, KMW, 1999, nr 2, ss. 197–213.

³⁸ M. Gadomska, *Osadnictwo w powiecie Pisz w latach 1945–1950. Wybrane zagadnienia*, *Znad Pisy*, 2001, nr 10, ss. 154–180.

³⁹ B. Wykowski, *Zmiany demograficzne i narodowościowe w Pasyimiu i gminie Pasyim pod drugiej wojnie światowej*, *Rocznik Mazurski*, 2003, t. VII, ss. 91–101.

⁴⁰ H. Murawska, *Przesiedleńcy z Kresów Północno-Wschodnich II Rzeczypospolitej w Olsztyńskim*, Olsztyn 2000.

⁴¹ *Wilno – Olsztyn. Kontynuacja tradycji kulturalnej*, *Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie*, nr 38, Olsztyn 1992; por. też artykuły J. Sikorskiego i H. Murawskiej w: *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, pod red. B. Domagały i A. Saksona, Olsztyn 1998.

⁴² M. Gałęziowska, *Przyczyny marginalizacji ludności autochtonicznej na Warmii i Mazurach w okresie PRL*, w: *Kultura grup mniejszościowych i marginalnych*, red. L. Dyczewski, Lublin 2005, ss. 127–138.

⁴³ B. Łukasiewicz, *Problemy ludności autochtonicznej na Warmii i Mazurach w roku 1960 w ocenie wojewódzkiego aparatu partyjnego*, KMW, 1999, nr 2, ss. 245–260.

⁴⁴ B. Domagała, *Mniejszość niemiecka na Warmii i Mazurach. Rodowód kulturowy, organizacja, tożsamość*, Olsztyn 1996, 172 ss.

„Zeszytów Naukowych” WSP w Olsztynie⁴⁵. Tą tematyką zajmował się także w swych artykułach Igor Hrywna⁴⁶. Jeden z nich został zamieszczony w pracy zbiorowej pod redakcją Bożeny Domagały i Andrzeja Saksona, która ukazała się w Olsztynie w 1998 r.⁴⁷, poruszającej problematykę tożsamości kulturowej mieszkańców Warmii i Mazur. Opublikowane w niej rozprawy dotyczące problematyki ukraińskiej pozwalają ujrzeć przedmiot badań w aspekcie socjologicznym. Warto także zwrócić uwagę na artykuł Andrzeja Rackiego⁴⁸ dotyczący zmian w świadomości Ukraińców na Warmii i Mazurach na przestrzeni pięćdziesięciolecia, jakie upłynęło od akcji „Wisła”. O ludności ukraińskiej pisała też Anna Korzeniewska-Lasota⁴⁹ oraz badacze niezwiązani bezpośrednio z Olsztynem⁵⁰.

Kwestię późniejszych losów przesiedleńców możemy odnaleźć w wyborze źródeł dokonanym przez Bohdana Łukaszewicza i opublikowanym pod tytułem *Kwestia ukraińska na Warmii i Mazurach w latach 1955–1958*⁵¹. Przytoczone przez Łukaszewicza dokumenty wskazują na zmiany w polityce państwa wobec ludności ukraińskiej, jakie nastąpiły w drugiej połowie lat pięćdziesiątych, a także na stopniowe ożywienie i przełamywanie bariery strachu w środowisku ukraińskim.

Warto też zwrócić uwagę na społeczność żydowską. Obecnością tej grupy narodowościowej w województwie olsztyńskim zainteresowali się Renata Gieszczyńska i Witold Gieszczyński⁵². Z dokonanej przez nich analizy dostępnych archiwaliów wynika, że w Okręgu Mazurskim w początkach 1946 r. mieszkały 153 osoby utożsamiające się ze społecznością żydowską. W kwietniu 1947 r. było ich już 288. Część z nich przybyła z utraconych przez Polskę Kresów, część z Ludowego Wojska Polskiego bądź została oddelegowana służbowo. Znaleźli się i tacy, którzy przetrwali hitlerowskie obozy. W Olsztynie powstał Okręgowy Komitet Żydowski. Autorzy próbowali przyjrzeć się stereotypowi „Żyda w UB”. Rzeczywiście, w kadrze kierowniczej WUBP w Olsztynie dostrzegli pewną nadreprezentację funkcjonariuszy pochodzenia żydowskiego. Od połowy 1947 r. (pogrom kielecki) liczebność Żydów w Olsztyńskim zaczęła się zmniejszać, głównie ze względu na wyjazdy do Palestyny; w marcu 1949 r. było to 119 osób.

6. Problematyka wyznaniowa

Stosunki religijne na Warmii i Mazurach to temat, który wciąż daleki jest od wyczerpania. Wprawdzie całkiem pokaźna liczba publikacji na ten temat sprawia wrażenie poważnego zaawansowania badań, a jednak całe obszary pozostają dalekie od pełnego poznania. Jak

⁴⁵ W. Gieszczyński, *Osadnictwo ludności ukraińskiej na terenie województwa olsztyńskiego w ramach akcji „Wisła”*, Zeszyty Naukowe WSP w Olsztynie, VIII, Prace Historyczne, z. 1, Olsztyn 1997.

⁴⁶ I. Hrywna, *Mniejszość ukraińska w województwie olsztyńskim w latach 1947–1970*, Biuletyn Naukowy [ART Olsztyn], 1990, nr 2, ss. 153–159.

⁴⁷ *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, pod red. B. Domagały i A. Saksona, Olsztyn 1998.

⁴⁸ A. Racki, *Ewolucja zmian w świadomości i języku Ukraińców Warmii i Mazur w latach 1947–1993*, w: *W kręgu kultury ukraińskiej*, red. W. Piłat, Olsztyn 1993.

⁴⁹ A. Korzeniewska-Lasota, *Ukraińcy na Warmii i Mazurach w latach 1947–1970*, Olsztyn 2007.

⁵⁰ I. Hałagida, *Ukraińcy na zachodnich i północnych ziemiach Polski 1947–1957*, Warszawa 2002; *Członkowie ukraińskiego podziemia na Warmii i Mazurach po 1947 roku*, *Echa Przeszłości*, 2004, t. 5; *Z Chełmszczyzny na Warmię i Mazury. Przyczynek do losów ukraińskiego duchowieństwa przesiedlonego w ramach akcji „Wisła” w 1947 r.*, *Znad Pisy*, 2002, nr 11; R. Lichacz, *Proces osiedleńczy ukraińskiej ludności z akcji „Wisła” w powiecie węgorszewskim*, *Studia Angerburgica*, 2006, t. 11; R.W. Pawlicki, *Proces osiedleńczy ludności ukraińskiej w ramach akcji „Wisła” w powiatach nidzickim, piskim i szczycieńskim*, *Rocznik Mazurski*, 2008, t. XII.

⁵¹ B. Łukaszewicz, *Kwestia ukraińska na Warmii i Mazurach 1955–1958*, KMW, 1998 nr 4, ss. 619–682.

⁵² R. Gieszczyńska, W. Gieszczyński, *Żydzi na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej. Zarys problematyki*, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 2, 2006, ss. 231–243.

w tej materii wygląda udział historyków olsztyńskich? W czerwcu 2001 r. z inicjatywy Mazurskiego Towarzystwa Ewangelickiego zorganizowano w Mikołajkach konferencję z udziałem historyków, socjologów, ale także literatów i duchownych ewangelickich, zainteresowanych problematyką społeczności ewangelickiej. Pokłosiem tej konferencji była książka *Ewangelicy na Warmii i Mazurach*⁵³. Jak pisał w recenzji książki ks. prof. Andrzej Kopiczko, była to „publikacja długo oczekiwana i jako taka wymaga oceny według nieco odmiennych kryteriów. Dotychczas żaden z polskich autorów nie podjął się wieloaspektowego opracowania historii tej wspólnoty”⁵⁴. Z zakresu interesującej nas historii lat 1945–1989 możemy znaleźć w książce i próbę historycznoliterackiego ukazania dziejów parafii ewangelickiej w warmińskim Olsztynie (Erwin Kruk, *Ewangelicy olsztyńscy w okresach totalitaryzmu i wymiany ludnościowej XX wieku*), i próbę podsumowania dotychczasowych badań na temat ewangelików na Warmii i Mazurach w latach 1945–1990 dokonaną przez blisko współpracującego z Olsztynem socjologa Andrzeja Saksona, a także opracowania socjologiczne dotyczące etosu ewangelików (Bożena Domagała) i ich tożsamości (Alfred Czesła). Kolejna sesja z inicjatywy MTE została zorganizowana w październiku 2007 r. z okazji 130-lecia budowy i poświęcenia olsztyńskiego kościoła Chrystusa Zbawiciela. Uczestniczyli w niej m.in. przedstawiciele olsztyńskiego środowiska naukowego: Janusz Jasiński, Grzegorz Jasiński, Alfred Czesła oraz spoza Olsztyna – Janusz Mańtek, Andrzej Sakson, Andrzej Friszke. Także i wtedy ukazało się zbiorowe opracowanie pt. *Ewangelicy duchowni i parafianie. Powojenne lata w Olsztynie i na Mazurach* (Olsztyn 2007)⁵⁵. Warto przypomnieć, że Erwin Kruk jest autorem jeszcze innych publikacji – może trudno je uznać za stricte naukowe, ale są to niewątpliwie ważne prace – na temat dziejów olsztyńskich ewangelików⁵⁶.

W ostatnich latach powojennym losom mazurskich ewangelików nieco uwagi poświęcił Grzegorz Jasiński. Do swych znakomitych opracowań na temat tej społeczności, ale w odniesieniu do okresu wcześniejszego (przed 1945 r.), dodał kilka ciekawych artykułów, w tym niektóre o charakterze przyczynkarskim⁵⁷. Jeden z nich, dotyczący ewangelików w powiecie Szczytno po II wojnie światowej, został opublikowany w najnowszej monografii tego powiatu, przygotowanej do druku pod wspólną redakcją Grzegorza Jasińskiego, Zbigniewa Kudrzyckiego i Andrzeja Misiuka⁵⁸. Jest to pozytywny przykład współpracy środowisk historycznych – olsztyńskiego i lokalnego. Z kolei Dominik Krysiak kilka opracowań poświęcił ewangelikom w Mikołajkach. W publikowanych na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” i w giżyckiej „Masovii” artykułach zajął się dziejami tamtejszej parafii Świętej Trójcy⁵⁹ i Muzeum Reformacji, którego początki i wieloletnia działalność wiązała się z osobą pastora Władysława Pilcha-Pilchowskiego⁶⁰.

⁵³ *Ewangelicy na Warmii i Mazurach. Dzieje i współczesność*, pod red. E. Kruka, Olsztyn 2001, ss. 158.

⁵⁴ Recenzja autorstwa A. Kopiczko ukazała się w: „Komunikaty Mazursko-Warmińskie”, nr 2, 2002, ss. 302–305.

⁵⁵ Por. D. Krysiak, *Ewangelicy duchowni i parafianie. Powojenne lata w Olsztynie i na Mazurach. Konferencja naukowa z okazji jubileuszu 130 lat kościoła ewangelickiego pod wezwaniem Chrystusa Zbawiciela w Olsztynie*, KMW, 2007, nr 4, ss. 583–585.

⁵⁶ M.in. E. Kruk, *Ewangelicy w Olsztynie. Z dziejów parafii w latach 1772–2002*, Olsztyn 2002.

⁵⁷ G. Jasiński, *Kościół Ewangelicko-Augsburski i jego wierni na Mazurach w latach 1945–1956*, w: *Kościół zakładnikami czasów. Kościoły protestanckie Niemiec i Polski w XX wieku. Z prac Komisji Historii Kościoła PRE i EDK 1989–1999*, red. B. Krebs, A. Wójtowicz, Warszawa 2003, ss. 215–224; idem, *Sprawa pewnego artykułu. Przyczynek do dziejów szwedzkiej pomocy na Mazurach w 1947 roku*, *Masovia*, 2007, t. 10, ss. 37–61.

⁵⁸ G. Jasiński, *Kościół ewangelicki po 1945 roku*, w: *Powiat szczyckiński. Przeszłość – współczesność*, pod red. G. Jasińskiego, Z. Kudrzyckiego, A. Misiuka, Szczytno 2006.

⁵⁹ D. Krysiak, *Z dziejów parafii ewangelicko-augsburskiej pod wezwaniem Świętej Trójcy w Mikołajkach w latach 1945–2006*, *Masovia*, 2008, t. 11, ss. 91–138.

⁶⁰ D. Krysiak, *Muzeum Reformacji Polskiej w Mikołajkach. Historia powstania oraz zbiory*, KMW, 2007, nr 2, ss. 18–234.

Należy dodać, że przytoczone wyżej opracowania Erwina Kruka o parafii w Olsztynie, Grzegorza Jasińskiego o Szczytnie i Dominika Krysiaka o Mikołajkach są bodaj jedynymi publikacjami na temat historii poszczególnych parafii ewangelickich po zakończeniu II wojny światowej. Na koniec trzeba jeszcze wymienić jedną z najnowszych prac dyrektora Domu Rekolekcyjnego w Gietrzwałdzie ks. Krzysztofa Bielawnego pt. *Kościół ewangelicko-augsburski na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej w spojrzeniu historyczno-ekumenicznym*. Autor, przystępując do pisania tej książki, postawił przed sobą zadanie „wydobycia możliwie wszystkich wątków historycznych na temat relacji zachodzących między ludnością ewangelicką na Warmii i Mazurach a historią zbawienia ludzi inaczej wierzących, zwłaszcza katolików, by następnie syntetycznie przedstawić oraz logicznie ułożyć owe poglądy i postawy”⁶¹. W ten sposób opracowanie ks. K. Bielawnego możemy uznać za pierwszą próbę całościowego przedstawienia powojennych dziejów mazurskich protestantów i ich relacji z katolikami. Temat to bardzo ważny, zwłaszcza w świetle ogromnych zmian społeczno-wyznaniowych, jakie nastąpiły w regionie po 1945 r. Wycinek tych wzajemnych stosunków, związany z problematyką tzw. sporów o świątynie, znalazł odzwierciedlenie w wydanej w 2002 r. książce Jacka M. Wojtkowskiego⁶². Ta tematyka pojawiała się także w innych opracowaniach dotyczących ludności mazurskiej.

Po 1945 r. już nie tylko Warmia, tradycyjnie katolicka, ale i Mazury na skutek zmian demograficznych stały się krainą, w której pod względem ilościowym dominują wyznawcy wiary katolickiej. To tworzenie nowego oblicza religijnego regionu odbywało się w warunkach przesunięcia granic i zmian politycznych. Z jednej strony katolicy zajmowali miejsce ludności ewangelickiej, a z tym wiązał się problem miejsc kultu itp., a z drugiej Kościół katolicki, choć dotyczy to także innych wyznań, stał się po wojnie głównym obiektem ataku zideologizowanej władzy. Stąd opisywanie jego powojennych dziejów z reguły uwzględnia ten czynnik represji władzy komunistycznej. Wydaje się, że największym dorobkiem może się w tej materii poszczycić ks. prof. Andrzej Kopiczko, spod którego pióra wyszło trzytomowe opracowanie na temat duchowieństwa katolickiego diecezji warmińskiej w latach 1945–1992. Zawiera ono katalog duchowieństwa⁶³, słownik biograficzny obejmujący imponującą liczbę 1011 nazwisk⁶⁴ oraz studium prozopograficzne, będące opracowaniem na temat księży jako grupy społecznej⁶⁵. To pierwsze tego typu opracowanie w naszej historiografii, dzięki któremu otrzymaliśmy całościowy obraz tego środowiska z uwzględnieniem takich elementów życia diecezjalnego, jak: wykształcenie i święcenia, duszpasterstwo i działalność naukowa, uposażenia, podatki, emerytury i relacje z władzami państwowymi.

Problem polityki komunistów wobec Kościoła znalazł odzwierciedlenie w dwóch wcześniejszych książkach tego autora. Jedna dotyczyła stosunków między państwem a Kościołem warmińskim w pierwszym powojennym pięcioleciu⁶⁶, druga – diecezji warmińskiej w polityce wyznaniowej państwa komunistycznego⁶⁷. Tematyka wzajemnych relacji państwa i Kościoła, politycznych uwarunkowań działalności duszpasterskiej, a także represji wobec kościelnych instytucji i ducho-

⁶¹ K. Bielawny, *Kościół ewangelicko-augsburski na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej w spojrzeniu historyczno-ekumenicznym*, Olsztyn 2008.

⁶² J.M. Wojtkowski, *Świątynie ewangelickie przekazane katolikom na Warmii i Mazurach w latach 1972–1992*, Olsztyn 2002.

⁶³ A. Kopiczko, *Katalog duchowieństwa katolickiego diecezji warmińskiej (1945–1992)*, Olsztyn 2006.

⁶⁴ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej latach 1945–1992, cz. 2: Słownik*, Olsztyn 2007.

⁶⁵ A. Kopiczko, *Duchowieństwo katolickie diecezji warmińskiej w latach 1945–1992, cz. 1: Studium prozopograficzne*, Olsztyn 2009.

⁶⁶ A. Kopiczko, *Stosunki państwo–Kościół w diecezji warmińskiej w latach 1945–1950*, Olsztyn 1994.

⁶⁷ A. Kopiczko, *Kościół warmiński a polityka wyznaniowa po II wojnie światowej*, Olsztyn 1996.

wieństwa, pojawiała się też w innych publikacjach⁶⁸ i referatach⁶⁹ ks. prof. A. Kopiczki. Część z nich została zamieszczona na łamach dwumiesięcznika „Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne”⁷⁰.

Na osobną uwagę zasługuje opracowanie ks. Sławomira Brewczyńskiego o rządcy diecezji warmińskiej w latach 1951–1953 ks. Adalbercie (Wojciechu) Zinku⁷¹. Ten warmiński duchowny sprawował swą odpowiedzialną funkcję w okresie nasilenia antykościelnej akcji ze strony komunistycznego państwa, po usunięciu przez władze dotychczasowego administratora diecezji ks. Teodora Bensch. Symbolem tej polityki państwa wobec Kościoła stało się jednak internowanie prymasa Stefana Wyszyńskiego w 1953 r. Ks. Zink nie podpisał deklaracji Episkopatu akceptującej ten czyn, nie wyraził również zgody na odczytanie dokumentu z ambon. Jak pisał prymas Wyszyński, w jego obronie stanął „Niemiec i pies”. W konsekwencji władze również jego postanowiły usunąć z diecezji.

O Kościele w czasach stalinowskich pisali również m.in. Grzegorz Jasiński⁷² i Paweł Letko. Artykuł tego historyka na temat Kościoła katolickiego w powiecie kętrzyńskim w świetle dokumentów wytworzonych przez aparat bezpieczeństwa⁷³ przed publikacją został wygłoszony podczas konferencji poświęconej stalinizmowi w Polsce północno-wschodniej, która odbyła się w Białymstoku 23–24 października 2006 r. Interesującym przyczynkiem do dziejów Kościoła warmińskiego w okresie stalinizmu jest też artykuł Ryszarda Tomkiewicza na temat reakcji władz na kłatwę watykańską w 1949 r. Według autora, groźba nałożenia kłatwy przez Watykan na osoby utożsamiające się z ideologią komunistyczną była korzystna dla ówczesnej władzy, gdyż ułatwiała akcję antykościelną. Teraz mogła przyjąć postać odwetu wobec Kościoła i „niepostępowych” księży⁷⁴.

Na temat Kościoła katolickiego w okresie PRL pisał też ks. Krzysztof Bielawny. Warto wspomnieć o jego książce *Niezwycięzone sanktuarium maryjne w Gietrzwałdzie*. Wprawdzie w zamiarze była to publikacja przedstawiająca całość dziejów gietrzwałdzkiego sanktuarium, ale na niespełna 40 stron poświęconych dziejom sanktuarium przed 1945 r., przypada ponad 120 stron dotyczących czasów powojennych, przy czym w znacznym stopniu jest to materiał oparty na rzetelnych badaniach archiwalnych, ukazujących m.in. działania władz komunistycznych

⁶⁸ A. Kopiczko, *Władze partyjno-państwowe PRL wobec Kościoła katolickiego na Warmii i Mazurach. Zarys problematyki*, w: *Stefan Kardynał Wyszyński wobec Ziemi Zachodnich i Północnych oraz stosunków polsko-niemieckich. W 100-lecie urodzin Prymasa Tysiąclecia*, red. T. Dzwonkowski, Cz. Sękowski, Poznań 2001, ss. 144–155; idem, *Represje wobec duchowieństwa katolickiego diecezji warmińskiej w okresie Stalinowskim*, *Echa Przeszłości*, 2004, nr 5; idem, *O eksmisji Wyższego Seminarium Duchownego „Hosianum” w 1962 roku*, *Echa Przeszłości*, 2009, nr 10, ss. 423–464.

⁶⁹ Zob. A. Kopiczko, *Duchowieństwo Warmii i Mazur w latach stalinizmu – referat wygłoszony na konferencji „Warmia i Mazury w latach stalinizmu”, zorganizowanej w Olsztynie 15–16 I 2004*; idem, *Wybrane problemy z dziejów diecezji warmińskiej po II wojnie światowej – referat wygłoszony na konferencji „Kościół katolicki w Polsce północno-wschodniej po II wojnie światowej” w Muzeum Ziemi Piskiej w Piszcu w 2007 r.* (materiały konferencyjne w druku).

⁷⁰ Tytułem przykładu: A. Kopiczko, *Kościół a „Solidarność” na Warmii i Mazurach (1980–1981)*, *Warmińskie Wiadomości Archidiecezjalne* (dalej: WWA), 2000, nr 45, ss. 86–93; idem, *Uwarunkowania polityczne posługi duszpasterskiej w diecezji warmińskiej bpa Tomasza Wilczyńskiego*, WWA, 2006, nr 81, ss. 101–109; idem, *Z dziejów duszpasterstwa akademickiego w Olsztynie*, WWA, 2006, nr 85, ss. 75–83; idem, *Refleksja na dziejami martyrologii duchowieństwa warmińskiego*, WWA, 2007, nr 90, ss. 85–90; idem, *Bp Józef Drzazga o „Orędziu biskupów polskich do niemieckich” z 1965 roku*, WWA, 2008, nr 94, ss. 63–78.

⁷¹ Ks. S. Brewczyński, *Ks. Adalbert (Wojciech) Zink. Rządca diecezji warmińskiej w latach 1951–1953*, Olsztyn 2006.

⁷² G. Jasiński, *Obchody święta Bożego Ciała w Szczytnie w 1952 roku w oczach powiatowego referenta wyznaniowego*, *Rocznik Mazurski*, 2007, t. XI, ss. 89–93.

⁷³ P. Letko, *Kościół katolicki w powiecie kętrzyńskim w latach 1949–1953 w świetle dokumentów Powiatowego Urzędu Bezpieczeństwa Publicznego w Kętrzynie*, w: *Polska północno-wschodnia w okresie stalinizmu. Spojrzenie z perspektywy półwiecza*, pod red. K. Sychowicza, E. Świętochowskiej-Bobowik, W.F. Wilczewskiego, Białystok–Warszawa 2009, ss. 135–141.

⁷⁴ R. Tomkiewicz, *Reakcja władz województwa olsztyńskiego na kłatwę watykańską z 1949 r.*, *KMW*, 2002, nr 3, ss. 407–419.

(w tym Służby Bezpieczeństwa) wobec tego ważnego dla katolików miejsca⁷⁵. Ksiądz Bielawny przygotował też do druku kilka artykułów dotyczących różnych form prześladowania Kościoła katolickiego przez aparat państwowy⁷⁶.

Jedną z form prześladowania było powoływanie alumnów do służby wojskowej. Ten czas władze starały się wykorzystać do odsunięcia seminarzystów od Kościoła. Największa jednostka „kleryczna” była w Bartoszycach. Poświęcił jej artykuł Adolf Setlak⁷⁷.

Warto też wspomnieć o wyznaniach innych niż katolickie i ewangelickie. Problematyka prawosławia i wyznania greckokatolickiego znalazła odzwierciedlenie w przytaczanych wyżej pracach na temat Ukraińców. Z kolei o Kościele polsko-katolickim pisał ks. Andrzej Kopiczko w opracowaniu, zamieszczonym w materiałach seminarium poświęconego biskupowi Franciszkowi Hodurowi⁷⁸.

7. Stosunek do tradycji kulturowej Warmii i Mazur

Warmia i Mazury to region zróżnicowany kulturowo. Na ten temat powstała już całkiem bogata literatura. Wśród olsztyńskich autorów piszących o powojennym stosunku do kulturowego dziedzictwa regionu można wskazać m.in. ks. Andrzeja Kopiczkę⁷⁹, Janusza Jasińskiego⁸⁰, Iwonę Liżewską⁸¹, Wiktora Knercera⁸², Jana Chłostę⁸³ i innych. Głos czterech ostatnich spośród wymienionych osób został opublikowany w 2000 r. w pracy zbiorowej pod redakcją Zbigniewa Mazura *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Warmii i Mazur* dotyczyły też inne artykuły zamieszczone w przytoczonej książce, w tym również takie, które wyszły spod ręki badaczy z innych ośrodków.

Okazją do rozważań na temat dziedzictwa kulturowego było także sympozjum popularnonaukowe zorganizowane z okazji 650-lecia Kętrzyna przez Towarzystwo Miłośników Ziemi Kętrzyńskiej. Finalnym „produktem” tamtego spotkania stała się książka *Zofia Licharewa – dialog wielokulturowy*, w której znalazły się wystąpienia m.in. Stanisława Achremczyka⁸⁴, Małgorzaty

⁷⁵ K. Bielawny, *Niezwykłe sanktuarium maryjne w Gietrzwałdzie*, Olsztyn 2008.

⁷⁶ K. Bielawny, *Cenzura i kontrola księgozbiorów religijnych w diecezji warmińskiej w okresie PRL-u*, *Studia Elbląskie*, 2007, nr 8, ss. 47–63; idem, *Próba likwidacji Wyższego Seminarium Duchownego w Olsztynie przez władze komunistyczne w 1962 r.* – referat wygłoszony na konferencji w Muzeum Ziemi Piskiej pt. „Kościół katolicki w Polsce północno-wschodniej po II wojnie światowej” w 2007 r. (materiały konferencyjne w przygotowaniu do druku).

⁷⁷ A. Setlak, *Służba wojskowa alumnów Warmińskiego Seminarium Duchownego w PRL i jej ocena w wypowiedziach alumnów i kapłanów rezerwistów z 1970 r.* *Studium historyczno-socjologiczne na przykładzie Bartoszy*, *Studia Warmińskie*, 2001, t. 38.

⁷⁸ A. Kopiczko, *Kościół polsko-katolicki na Warmii, Mazurach i Powiślu po II wojnie światowej*, w: *Biskup Franciszek Hodur (1866–1953). Życie, dokonania, znaczenie. Materiały seminarium naukowego. Olsztyn 1–2 III 2000*, red. J. Jezierski, Olsztyn 2001, ss. 257–268.

⁷⁹ A. Kopiczko, *Różnorodność kulturowa Warmii i Mazur po II wojnie światowej*, w: *Regionalizm w Kościele. Kościół w regionie. Materiały Ogólnopolskiego Zjazdu Księżki Regionalistów, Gietrzwałd 24–26 września 1999*, red. I. Modrzejewska [et. al.], Ciechanów 2001.

⁸⁰ J. Jasiński, *Polska wobec historycznego dziedzictwa Prus Wschodnich po 1945 r.*, w: *Wspólne dziedzictwo? Ze studiów nad stosunkiem do spuścizny kulturowej na Ziemiach Zachodnich i Północnych*, red. Z. Mazur, Poznań 2000.

⁸¹ I. Liżewska, *Zabytki w naszych rękach. O ochronie dóbr kultury na Warmii i Mazurach w latach 1945–1989*, w: *Wspólne dziedzictwo?*, ss. 239–265.

⁸² W. Knercer, *Losy założenia pałacowo-parkowych na terenie województwa olsztyńskiego*, w: *Wspólne dziedzictwo?*, ss. 267–285.

⁸³ J. Chłosta, *Dziedzictwo kulturowe Warmii w świadomości rodowitych mieszkańców*, w: *Wspólne dziedzictwo?*, ss. 789–812; idem, *Kościół katolicki wobec dziedzictwa kulturowego Warmii po 1945 r.*, *Mragowskie Studia Humanistyczne*, 2001, t. 3, ss. 9–18.

⁸⁴ S. Achremczyk, *Dziedzictwo kulturowe a kształtowanie tożsamości regionalnej i historycznej mieszkańców Warmii i Mazur*, w: *Zofia Licharewa – dialog wielokulturowy. Materiały z sympozjum popularnonaukowego*, red. K. Żuchowski, A. Masłoń, T. Korowaj, Kętrzyn 2007, ss. 13–24.

Gałęziowskiej⁸⁵. Z kolei miejscowi historycy przedstawili tytułową dla tego zbioru artykułów postać Zofii Licharewej, założycielki kętrzyńskiego muzeum⁸⁶.

Warto również wspomnieć o olsztyńskich publikacjach dotyczących innych postaci kulturowego pogranicza Warmii i Mazur. W Olsztynie ukazały się zbiory wspomnień o Emilii Sukertowej-Biedrawinie⁸⁷ oraz Karolu Małku⁸⁸, a także biografia Marii Zientary-Malewskiej⁸⁹. Działalność artystyczna i społeczno-kulturalna Hieronima Skurpskiego stała się natomiast dla Ewy Gładkowskiej⁹⁰ pretekstem do spojrzenia na wielokulturowość tradycji w realiach PRL. Warto również wspomnieć o ważnych publikacjach z zakresu historii literatury wielokrotnie tu wzmiankowanego Jana Chłosty, m.in. autora książki traktującej o miejscu Warmii i Mazur w powojennej literaturze polskiej i niemieckiej⁹¹.

Problematyka stosunku (w czasach PRL) do dziedzictwa kulturowego regionu przewija się również na łamach czasopisma „Borussia” oraz w wydawanych przez to środowisko książkach. Jako przykład podam pracę zbiorową pod redakcją Iwony Liżewskiej i Wiktora Knercera *Zachowane – ocalone?*⁹², która ukazała się w serii „Nowe życie pod starymi dachami”.

8. Życie kulturalne regionu

Tematyka powojennego życia kulturalnego w regionie, czy też tworzenia tej kultury przez środowiska olsztyńskie, również znajdowała odzwierciedlenie w badaniach historyków. Joanna Chłosta-Zielonka zajęła się działalnością jednego z pierwszych polskich pisarzy osiadłych w Olsztynie, organizatora miejscowego życia kulturalnego – Jana Grabowskiego⁹³. Pisarz miał na sprawy kultury wpływ znaczący, choćby ze względu na sprawowaną funkcję kierownika Wydziału Kultury Urzędu Wojewódzkiego. O życiu kulturalnym regionu po 1945 r. dowiadujemy się także z prac na temat wkładu środowiska kresowego w kształtowanie nowego społeczeństwa, zamieszczonych w zbiorze *Wilno – Olsztyn. Kontynuacja tradycji kulturalnej*⁹⁴. Natomiast wpływ przybyszów ze Śląska Cieszyńskiego na życie naukowe i kulturalne regionu został przedstawiony w pracy zbiorowej *Cieszyniacy na Warmii i Mazurach (z kart historii)*⁹⁵, wydanej nakładem Warmińsko-Mazurskiego Koła Macierzy Cieszyńskiej. W 1950 r. do Olsztyna została przeniesiona cieszyńska Państwowa Wyższa Szkoła Gospodarstwa Wiejskiego. Wraz ze szkołą przybyli liczni specjaliści, którzy stworzyli podwaliny późniejszej Akademii Rolniczo-Technicznej, przez wiele lat jednej z najważniejszych olsztyńskich uczelni. Problematyka olsztyńskich uczelni wyższych

⁸⁵ M. Gałęziowska, *Kształt pamięci społecznej mieszkańców Kętrzyna i regionu w kontekście zastanej i konstruowanej kultury materialnej*, w: Zofia Licharewa, ss. 53–74.

⁸⁶ R. Sławiński, *Zofia Licharewa – założycielka Muzeum w Kętrzynie*, w: Zofia Licharewa, ss. 111–124; T. Korowaj, *Działania Zofii Licharewej w zakresie ochrony zabytków*, w: Zofia Licharewa, ss. 125–130.

⁸⁷ „Niechaj Pani blaskiem świeci...”. *Wspomnienia o Emilii Sukertowej-Biedrawinie*, Olsztyn 1996.

⁸⁸ *Pierwszy między Mazurami – wspomnienia o Karolu Małku*, Olsztyn 1998.

⁸⁹ H. Sawicka, *Maria Zientara-Malewska. Monografia życia i twórczości*, Olsztyn 1998.

⁹⁰ E. Gładkowska, *Zrozumieć czas. Obecność wielokulturowej tradycji Warmii i Mazur na przykładzie działalności społeczno-kulturalnej i twórczości Hieronima Skurpskiego*, Olsztyn 2003.

⁹¹ J. Chłosta, *Warmia i Mazury w literaturze polskiej i niemieckiej w latach 1945–1995*, Olsztyn 1997.

⁹² I. Liżewska, W. Knercer, *Zachowane – ocalone? O krajobrazie kulturowym i sposobach jego kształtowania*, Olsztyn 2003.

⁹³ J. Chłosta-Zielonka, *Działalność Jana Grabowskiego w Olsztyńskim w latach 1945–1947 w świetle sprawozdań dla Ministerstwa Kultury i Sztuki*, KMW, 2004, nr 3, ss. 361–372.

⁹⁴ *Wilno – Olsztyn. Kontynuacja tradycji kulturalnej*, Studia i Materiały Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie, nr 38, Olsztyn 1992.

⁹⁵ „Cieszyniacy” na Warmii i Mazurach (z kart historii), red. A. Faruga, S. Achremczyk, Olsztyn 2008.

znalazła odzwierciedlenie w artykule Alicji Kicowskiej dotyczącym dziejów „kortowskiej” pedagogiki⁹⁶.

Ostatnie lata przyniosły także syntetyczne opracowanie dotyczące powojennej kultury Olsztyna. Mam na myśli pracę zbiorową pod redakcją Stanisława Achremczyka i Władysława Ogrodzińskiego *Olsztyn 1945–2000*⁹⁷. Zespół autorów podjął się takich zagadnień, jak życie literackie, teatralne, artystyczne i naukowe. Osobne miejsce poświęcono miejscowemu ruchowi wydawniczemu, prasie, radiu i innym aspektom życia kulturalnego, zgodnie z tytułem wykraczając poza ramy PRL.

Z kolei początki życia sportowego w regionie opisał Jerzy Urniaż⁹⁸. W swym artykule zamieszczonym w „Komunikatach Mazursko-Warmińskich” zwrócił uwagę na fakt, że ruch sportowy powstawał w pierwszych powojennych miesiącach bez pomocy i ingerencji władz państwowych. Wręcz przeciwnie, to właśnie początkowe spory między PPR a PPS dotyczące modelu kultury fizycznej w Polsce utrudniały powołanie władz sportowych. W tym czasie dominowały inicjatywy społeczne w zakresie tworzenia sekcji i klubów sportowych. Spod ręki tego autora wyszło również syntetyczne omówienie dziejów sportu na Warmii i Mazurach od zakończenia wojny do 1975 r.⁹⁹

9. Życie polityczne w pierwszych latach powojennych

Rok 1991 przyniósł opracowanie, które można uznać za symptomatyczne dla dokonanego w Polsce „uwolnienia” badań dotyczących dziejów najnowszych. Ukazała się wtedy monografia Polskiego Stronnictwa Ludowego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947¹⁰⁰. We wstępie do tego opracowania autor, Bohdan Łukaszewicz, stwierdzał: „W dziejach Polski Ludowej (1945–1989) nie do rzadkości należało wyznaczanie historii, szczególnie tej najnowszej, roli służebnej wobec interesów elity władzy. Historia nader często służyła dowodzeniu racji politycznych rządzących”, toteż celem pracy miało być „odmienne niż dotąd spojrzenie na Polskie Stronnictwo Ludowe i jego działalność na terenie województwa olsztyńskiego”¹⁰¹. Te słowa wskazują na aktualną do dziś potrzebę nie tylko uzupełnienia luk w badaniach, pozostawionych przez historiografię tzw. Polski Ludowej, ale ponownego rozpoznania obszarów już wcześniej będących przedmiotem zainteresowania historyków. Ciekawe, że poza wspomnianą książką Łukaszewicza nie ukazało się w regionie zbyt wiele prac dotyczących legalnej partii opozycyjnej z lat czterdziestych¹⁰².

Mimo zacytowanego wyżej postulatu, w ciągu minionych dwudziestu lat niezbadanych pozostaje wiele zagadnień z zakresu życia politycznego drugiej połowy lat czterdziestych. Taka luka dotyczy np. Polskiej Partii Robotniczej i Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej – organizacji odciskającej najsilniejsze piętno na życiu regionu i kraju. A jednak PPR na Warmii i Mazurach nie doczekała

⁹⁶ A. Kicowska, *Historia „kortowskiej” pedagogiki (1966–1999)*, w: *Dzielność i troska. Studia zadekowane Profesor Eugenii Malewskiej*, red. A. Kicowska, Z. Kwieciński, Olsztyn 2005.

⁹⁷ *Olsztyn 1945–2000. Kultura i nauka*, red. S. Achremczyk, W. Ogrodziński, Olsztyn 2006.

⁹⁸ J. Urniaż, *Uwagi o początkach sportu w województwie olsztyńskim (1945–1949)*, KMW, 2001, nr 1, ss. 47–66; idem, *Reformy kultury fizycznej na Warmii i Mazurach w latach 1945–1954*, w: *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, red. L. Nowak, Gorzów Wielkopolski 2004, ss. 283–292.

⁹⁹ J. Urniaż, *Sport na Warmii i Mazurach w latach 1945–1975*, Olsztyn 2000.

¹⁰⁰ B. Łukaszewicz, *Polskie Stronnictwo Ludowe na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947*, Olsztyn 1991.

¹⁰¹ *Ibidem*, s. 5.

¹⁰² Ostatnio por.: W. Brenda, *Represje wobec PSL na Warmii i Mazurach (1946–1947). Dokumenty*, Masovia, 2004, t. 7, ss. 117–136; idem, *Polskie Stronnictwo Ludowe na tle sytuacji społeczno-politycznej w powiecie szczycińskim 1945–1947*, *Rocznik Mazurski*, 2008, t. XII, ss. 87–108.

się, póki co, próby całościowego opracowania¹⁰³. W środowisku olsztyńskim po 1989 r. pewnym wycinkiem z dziejów tej partii zajął się B. Łukaszewicz. Na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” ukazał się wybór dokumentów z 1948 r.¹⁰⁴ Wybór tego właśnie roku autor motywował jego znaczeniem w powojennym życiu politycznym – likwidacją pluralizmu wśród organizacji młodzieżowych, od tej pory zmonopolizowanych przez Związek Młodzieży Polskiej, rozpoczęciem realizacji nowej polityki gospodarczej na Warmii i Mazurach, procesami przed Wojtkowym Sądem Rejonowym w Olsztynie, w których orzeczono 24 kary śmierci, wzrostem znaczenia Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym i wreszcie zjednoczeniem PPR z PPS. Większość z tych zjawisk znalazła odzwierciedlenie w publikowanych dokumentach, zawierających także interesujące charakterystyki życia społeczno-politycznego i gospodarczego, a także nastrojów panujących w „terenie”.

Doczekaliśmy się natomiast obszernego opracowania na temat Polskiej Partii Socjalistycznej. Autorem pierwszej książkowej monografii dziejów tej partii w wymiarze regionalnym na Warmii i Mazurach jest Robert Syrwid¹⁰⁵. Ukazał w niej, jak dalece polityczna rzeczywistość lat 1945–1948 odbiegała od stereotypu, za pomocą którego w przeszłości ukazywano wzajemne relacje między PPS a PPR. Autor zastrzegł w pracy, że niekompletna baza źródłowa uniemożliwiła pełne zbadanie tematu i właśnie poznanie stosunków PPR – PPS wymienił wśród postulatów badawczych na przyszłość¹⁰⁶. W zamierzeniu autora książka miała się stać krokiem w dalszych badaniach nad życiem politycznym regionu w latach czterdziestych. Z kolei Polską Partią Socjalistyczną w Kętrzynie interesował się Paweł Letko. Pokłosiem tych badań był dwuczęściowy artykuł opublikowany w ostatnich latach w „Echach Przeszłości”¹⁰⁷.

Brakuje też prac dotyczących Stronnictwa Ludowego. Ciekawa byłaby odpowiedź na pytanie, ile samodzielności wykazywała ta partia w stosunku do PPR oraz jak na te wzajemne relacje wpłynęło krótkotrwałe istnienie partii Stanisława Mikołajczyka. Wprawdzie informacje na ten temat odnajdujemy w przytaczanej wyżej książce Łukaszewicza o PSL, wydaje się jednak, że pewne nowe wątki mogą się pojawić wraz z wykorzystaniem materiałów z zasobów IPN. Wspomniana luka dotyczy też wielu innych organizacji społecznych istniejących w okresie powojennym na Warmii i Mazurach.

Wprawdzie wzmiankowane wyżej opracowania o partiach politycznych poświęcają wiele uwagi tematowi referendum ludowego (1946) i wyborom do Sejmu Ustawodawczego (1947) – kluczowym, jak można sądzić, dla zrozumienia powojennej rzeczywistości politycznej – brakuje jednak monograficznego opracowania tych wydarzeń na Warmii i Mazurach. Trzeba natomiast wspomnieć o artykule Małgorzaty Gałęziowskiej dotyczącym propagandy wśród ludności autochtonicznej przed wyborami ze stycznia 1947 r.¹⁰⁸

¹⁰³ Pewne wysiłki w zakresie poznania dziejów PPR, por.: W. Brenda, *Polska Partia Robotnicza w powiecie Pisz (1945–1948). Próba zarysu*, Znad Pisy, 2004/2005, nr 13/14; idem, „Najważniejsze są kadry...” *Polska Partia Robotnicza w województwie olsztyńskim w świetle dokumentów*, Masovia, 2007, t. 10; idem, *Początki PPR w województwie olsztyńskim (1945–1946), w: Od zniewolenia do wolności. Studia historyczne*, pod red. A.F. Barana, Warszawa–Białystok 2009, ss. 187–219.

¹⁰⁴ B. Łukaszewicz, *Polska Partia Robotnicza na Warmii i Mazurach w 1948 r. w świetle źródeł archiwalnych*, KMW, 2004, nr 4, ss. 553–580.

¹⁰⁵ R. Syrwid, *Od partnerstwa do wymuszonej „jedności”. Olsztyńska organizacja Polskiej Partii Socjalistycznej w latach 1945–1948*, Łódź 2004.

¹⁰⁶ Por. rec. książki Ryszarda Syrvida o PPS, opublikowaną przez R. Tomkiewicza w: KMW, 2005, nr 1, s. 108.

¹⁰⁷ P. Letko, *Polska Partia Socjalistyczna w powiecie kętrzyńskim*, cz. I, *Echa Przeszłości*, 2007, t. VIII; cz. II, *Echa Przeszłości*, 2008, t. IX.

¹⁰⁸ M. Gałęziowska, *Jak wygrać wybory? Propaganda wśród ludności autochtonicznej na Warmii i Mazurach przed wyborami do Sejmu Ustawodawczego 19 I 1947 r.*, Znad Pisy, 2004/2005, nr 13–14, ss. 120–141.

10. Aparat represji

Z powojennym życiem politycznym wiąże się problematyka aparatu represji. Ten związek wydaje się o tyle istotny, że być może pogłębione studia w tym zakresie pozwoliłyby znaleźć odpowiedź na pytanie, na ile w okresie powojennym walka o władzę miała charakter polityczny, a na ile – policyjny? Piszącemu te słowa wydaje się, że rozstrzygnięcia z lat 1945–1947/1948 (okres późniejszy nie budzi takich wątpliwości, gdyż działania polityczne mogła podejmować jedynie partia rządząca i „stronnictwa sojusznice”) nie były skutkiem wielkich kampanii politycznych, ale działań represyjnych, stosowanych za pomocą różnych powołanych do tego celu instytucji.

Jedną z nich zajął się Ryszard Tomkiewicz. W pionierskiej pracy na temat olsztyńskiej delegatury Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym¹⁰⁹ ukazał nie tylko kontrolną funkcję tej instytucji w systemie gospodarczym pierwszych lat powojennych, ale także jej rolę jako narzędzia represji. Ofiarami komisji stawali się więc zarówno rzeczywisci (czy urojeni) sprawcy przestępstw gospodarczych, ale również ludzie posądzeni o szerzenie „wrogiej propagandy” czy przeciwnicy kolektywizacji wsi. W ten sposób komisja stawała się organem realizacji polityki gospodarczej państwa, wykorzystywanym m.in. w tzw. bitwie o handel do likwidacji sektora prywatnego. Mimo ustaleń poczynionych w przytaczanej monografii, w wydanym nieco później artykule na ten sam temat autor zwracał uwagę, że „podjęcie próby przedstawienia pełnego obrazu działalności Komisji Specjalnej i jej olsztyńskiej Delegatury nie jest jeszcze możliwe. W przypadku Olsztyna wyjaśnione zostały w pewnym stopniu wewnętrzne mechanizmy działania Delegatury i efekty prowadzonych przez nią dochodzeń. Pełniejsza próba oceny jej działalności będzie możliwa dopiero wówczas, gdy – po rzetelnym zbadaniu innych represyjnych instytucji funkcjonujących w Olsztynie – możliwe stanie się w miarę pełne wykazanie powiązań i współzależności między tymi instytucjami”¹¹⁰. Ta ostatnia uwaga wydaje się szczególnie istotna, nawet jako postulat dla kolejnych badaczy zajmujących się tą problematyką. Ten sam autor poruszył też temat planów wprowadzenia kary pracy przymusowej, pochodzących z jesieni 1945 r.¹¹¹ W założeniu inicjatorów tego pomysłu, do pracy przymusowej miały być kierowane osoby skazane, ale nieplacące kar grzywny. Przeprowadzone wówczas konsultacje objęły także region Warmii i Mazur, ale – co było typowe dla działań ówczesnych władz – miały one charakter wyłącznie propagandowy. W listopadzie 1945 r. kończono już przygotowania do tworzenia obozów pracy w Polsce, więc jakiegokolwiek sondaże w tym samym czasie nie miały już większego znaczenia. Jak wynika z innego przyczynku tego samego autora, jeden z takich obozów planowano utworzyć w Nidzicy¹¹².

Jednym z głównych narzędzi powojennego systemu represji było sądownictwo specjalne. Spośród olsztyńskich badaczy tym zagadnieniem zajął się Bohdan Łukaszewicz. Na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” opublikował artykuł o wyrokach śmierci orzeczonych przez olsztyński Wojskowy Sąd Rejonowy. Wkrótce potem artykuł jako rozdział został zamieszczony w większym opracowaniu na temat Wojskowego Sądu Rejonowego w Olsztynie w latach

¹⁰⁹ R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995, 211 ss.

¹¹⁰ R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym. 1945–1954*, w: *Ziemie zachodnie i północne Polski w okresie stalinowskim*, pod red. Cz. Osękowski, Zielona Góra 1999, s. 102.

¹¹¹ R. Tomkiewicz, *Konsultacje z jesieni w sprawie planowanego wprowadzenia kary pracy przymusowej*, KMW, 2001, nr 4, ss. 583–588.

¹¹² R. Tomkiewicz, „W trosce o ład i porządek”. *Projekt obozu pracy przymusowej w Nidzicy z 1945 roku*, *Rocznik Mazurski*, 2001, t. 6, ss. 94–97.

1946–1955¹¹³. Ten sam autor opublikował osobny tekst na temat olsztyńskiej prokuratury rejonowej jako narzędzia represji władzy komunistycznej¹¹⁴.

O innych instytucjach komunistycznego systemu represji pisał też Jerzy Czołgoszewski. Z zawodu pracownik więziennictwa, z wykształcenia historyk, właśnie problematyce więziennictwa w okresie stalinowskim poświęcił kilka swoich publikacji¹¹⁵ – jak stwierdził we wstępie do książki na temat więziennictwa – zainspirowanych przez prof. Stanisława Achremczyka i przypadającymi na 1998 r. obchodami stulecia olsztyńskiego więzienia. Jednak sam autor zauważa, że to dopiero początek zgłębiania tematu. „W kolejnych badaniach przedstawione materiały należy zweryfikować przede wszystkim z doświadczeniami byłych więźniów politycznych – – którzy przebywali w olsztyńskich więzieniach”¹¹⁶.

Trzecią instytucją, bez której system policyjnej represji wobec środowisk niezależnych nie mógłby funkcjonować, był oczywiście aparat bezpieczeństwa. Ta tematyka jeszcze w okresie PRL była poruszana przez badaczy związanych z resortem bezpieczeństwa i ze względu na polityczne uwarunkowania – poruszana w sposób co najmniej dyskusyjny. Próby podejmowane po 1989 r. mają zwykle charakter przyczynkowski bądź stanowią dopiero wstęp do bardziej wnikliwych poszukiwań. Taki charakter mają materiały źródłowe z przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych zamieszczone przez Witolda Gieszczyńskiego w periodyku Instytutu Pamięi Narodowej poświęconym tej problematyce¹¹⁷ oraz w „Echach Przeszłości”¹¹⁸. Dwukrotnie została też – w Szczytnie i w Pisz – podjęta próba ukazania roli aparatu represji w zwalczaniu podziemia niepodległościowego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1947¹¹⁹. Inny charakter ma najnowsze wydawnictwo Instytutu Pamięi Narodowej poświęcone „twarzom olsztyńskiej bezpieki”¹²⁰. Przygotowany przez zespół historyków z Olsztyna (Renata Gieszczyńska, Piotr Kardela, Paweł Piotr Warot) i Białegostoku (Paweł Kalisz) informator personalny stanowi próbę ukazania obsady personalnej wojewódzkiej instancji UB/SB w Olsztynie od początków tej instytucji aż do jej likwidacji w 1990 r. Wstęp do tego cennego opracowania sygnalizuje zmiany, jakie zachodziły w strukturze aparatu na przestrzeni półwiecza.

11. Konspiracja niepodległościowa

Zainteresowanie olsztyńskich historyków budzą także losy ofiar komunistycznego systemu represji. Wprawdzie daleko jeszcze do pełnego poznania dziejów konspiracji niepodległościowej

¹¹³ B. Łukaszewicz, *Wojskowy Sąd Rejonowy w Olsztynie 1946–1955. Szkice do monografii*, Olsztyn 2000.

¹¹⁴ B. Łukaszewicz, *Wojskowe prokuratury rejonowe w systemie represji stalinowskich w latach 1946–1955 (na przykładzie województwa olsztyńskiego)*, w: *Od Franciszka Józefa do małych ojczyzn. Tom poświęcony pamięci Zbigniewa Frasa*, pod red. M. Górno, Acta Universitatis Wratislaviensis No 2363, Historia CLIV, Wrocław 2002, ss. 159–167.

¹¹⁵ J. Czołgoszewski, *Materiały źródłowe w Archiwum Aresztu Śledczego w Olsztynie do zagadnienia więzień okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach 1945–1955*, KMW, 1999, nr 3; idem, *Więzienia okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w świetle materiałów archiwalnych*, Przegląd Więziennictwa Polskiego, 2000, nr 26; idem, *Więziennictwo okresu stalinowskiego na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2002, 343 ss.

¹¹⁶ Ibidem, s. 8.

¹¹⁷ W. Gieszczyński, *Obraz aparatu bezpieczeństwa na Warmii i Mazurach w latach 1950–1951 w protokole wojewódzkiej odprawy naczelników wydziałów i kierowników sekcji WUBP oraz szefów PUBP, Aparat Represji w Polsce Ludowej 1944–1989*, 2006, nr 2/4, ss. 371–393.

¹¹⁸ W. Gieszczyński, *Działalność aparatu bezpieczeństwa na Warmii i Mazurach w świetle uchwał III Plenum KC PZPR (11–12 XI 1949)*, *Echa Przeszłości*, 2004, t. 5, ss. 407–432.

¹¹⁹ S. Grabowski, *Rola organów bezpieczeństwa w likwidacji polskiej konspiracji niepodległościowej na terenie Warmii i Mazur*, *Czasy Nowożytne*, 1996, t. I, ss. 53–74; W. Brenda, *Aparat represji w województwie olsztyńskim w latach 1945–1947 i jego rola w zwalczaniu polskiej konspiracji antykomunistycznej*, *Znad Pisy*, 2003, nr 12, ss. 82–132.

¹²⁰ *Twarze olsztyńskiej bezpieki. Obsada stanowisk kierowniczych Urzędu Bezpieczeństwa i Służby Bezpieczeństwa w Olsztynie. Informator personalny*, pod red. P. Kardeli, Białystok 2007, 216 ss.

wej na Warmii i Mazurach, ale w regionie podjęte zostały próby przyjrzenia się temu zagadnieniu. Trzeba jednak podkreślić, że istniejące opracowania, dotyczące zarówno konspiracji obozu narodowego, jak i poakowskiej¹²¹, wciąż czekają na uzupełnienia, konieczne w związku z natrafianiem na nowe źródła. Za to dosyć dokładnie została rozpoznana największa podziemna organizacja młodzieżowa istniejąca na tym terenie na przełomie lat czterdziestych i pięćdziesiątych. O Harcerskiej Organizacji Podziemnej „Iskra” pisał artykuły Bohdan Łukaszewicz¹²², jak również jego uczeń Krystian Soliński¹²³. Soliński w oparciu o swą pracę magisterską wydał książkę o „Iskrze”, w której starał się przedstawić problem oporu wobec zmian w ZHP z perspektywy harcerzy olsztyńskich. O młodzieży i nauczycielach uczestniczących w konspiracji pisał także Andrzej Puliński¹²⁴. Problematyka konspiracji młodzieżowej znalazła też odzwierciedlenie w artykułach publikowanych na łamach giżyckiej „Masovii”¹²⁵ oraz „Zeszytów Historycznych WiN-u”¹²⁶.

Ponadto B. Łukaszewicz opublikował niedawno obszerny zbiór biogramów osób represjonowanych w latach 1945–1956¹²⁷. Biogramy dostarczają również wielu wartościowych danych o organizacjach podziemnych, w których uczestniczyły osoby zaprezentowane w książce. *Życiorysy* zawierają informacje na temat 435 osób (a także 26 dokumentów), ale wiele wskazuje na to, że autor będzie kontynuował swoją pracę¹²⁸. Biografistyka, uwzględniająca losy osób związanych z niepodległościowym podziemiem na Warmii i Mazurach, znajduje także stałe miejsce na łamach miesięcznika „Debata”, wydawanego w Olsztynie. Publikowane tam teksty nie mają jednak aspiracji naukowych, choć uwzględniają najnowsze badania źródłowe. Ich głównym celem jest popularyzacja problematyki konspiracji lat okupacji i powojennej przez pryzmat ludzkich losów.

12. Stalinizm

Wśród historyków zajmujących się pierwszym dziesięcioleciem tzw. Polski Ludowej wciąż dyskusyjne pozostaje udzielenie odpowiedzi na pytanie o początek i koniec stalinizmu w Polsce. Nie wchodząc w tym miejscu w dyskusję na ten temat, należy stwierdzić, że problematyce stalinizmu poświęcono w Olsztynie wiele uwagi. W 1995 r. Instytut Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsz-

¹²¹ W. Brenda, *Narodowe Zjednoczenie Wojskowe na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, Masovia, 2000, t. 3, ss. 101–111; idem, *Próby tworzenia struktur AKO-DSZ-WiN w Olsztyńskim w latach 1945–1947*, *Zeszyty Historyczne WiN-u*, 2004, nr 21, czerwiec, ss. 47–66; W. Brenda, T. Frączek, *Między Puszcza Piską a Puszcza Kurpiowską. Z dziejów Narodowego Zjednoczenia Wojskowego na terenie KP „Łużyca” i KP „Łuków”*, *Znad Pisy*, 1997, nr 6, ss. 82–95; P. Kozłowski, *Jeden z wyklętych – Zygmunt Szendzielarz „Łupaszko” 1910–1951*, Warszawa 2004.

¹²² B. Łukaszewicz, *Harcerska Organizacja Podziemna „Iskra” w świetle zeznań śledczych Wiesława Kazberuka*, KMW, 2002, nr 4, ss. 553–587.

¹²³ K. Soliński, *Ksiądz Józef Śmietana (1910–1975)*, KMW, 2004, nr 3, ss. 375–388; idem, *Harcerska konspiracja. Geneza, powstanie i działalność Harcerskiej Organizacji Podziemnej „Iskra”. 1949–1950*, Olsztyn 2006, 202 ss.

¹²⁴ A. Puliński, *Uczniowie i nauczyciele w nielegalnych organizacjach politycznych na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, w: *Dzielność i troska. Studia zadedykowane Profesor Eugenii Malewskiej*, ss. 33–48.

¹²⁵ W. Brenda, *Między indoktrynacją a konspiracją. Uwagi o postawach młodzieży wobec stalinizacji na przykładzie Kętrzyna*, Masovia, 2003, t. 6, ss. 69–80.

¹²⁶ W. Brenda, *Konspiracja młodzieżowa w Pasłęku i Morągu na początku lat pięćdziesiątych*, *Zeszyty Historyczne WiN-u*, 2001, nr 16.

¹²⁷ B. Łukaszewicz, *Życiorysy. Represjonowani na Warmii i Mazurach w latach stalinizmu 1945–1956. Materiały biograficzne*, Olsztyn 2008.

¹²⁸ Z chwilą oddawania do druku tego tekstu ukazał się drugi tom: B. Łukaszewicz, *Życiorysy 1947–1956. Ukraińcy z operacji „Wisła” represjonowani na Warmii i Mazurach w latach 1947–1956. Materiały biograficzne*, Olsztyn 2009.

tynie zorganizował sesję pt. „System stalinowski w Polsce. Przykład województwa olsztyńskiego” z udziałem historyków z WSP, OBN oraz Okręgowej Komisji Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – IPN. Wśród poruszanych tematów znalazły się problemy gospodarcze, związane z osadnictwem ukraińskim w ramach akcji „W”, losami ludności autochtonicznej, zmianami na stanowiskach aparatu władzy, więziennictwem na przykładzie ośrodka penitencjarnego w Barczewie¹²⁹. W 2002 r. zorganizowano w Olsztynie dyskusję panelową na temat stalinizmu z udziałem kilkunastu historyków z Polski i zagranicy. Stenogram tego wydarzenia został opublikowany¹³⁰. Stalinizm stał się również tematem konferencji w styczniu 2004 r. z udziałem głównie przedstawicieli środowiska olsztyńskiego. Referaty wygłoszone podczas obrad zostały opublikowane w różnych periodykach.

Problematyka przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych jest też widoczna w publikacjach innych historyków. Niedawno na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” ukazał się interesujący przyczynek do funkcjonowania systemu stalinowskiego, autorstwa Agnieszki Obrebskiej. W artykule o usuwaniu książek z bibliotek autorka pokazała, że proces ten rozpoczął się już w 1945 r. W wyniku przeprowadzonej wówczas kontroli Główny Urząd Kontroli Prasy, Publikacji i Widowisk nakazał wyselekcjonowanie i zniszczenie 2,5 tys. egzemplarzy książek. Z kolei podczas akcji przypadającej na 1949 r., w likwidację 224 książek z placówek bibliotecznych w całym województwie zaangażowane było Kuratorium Okręgu Szkolnego w Olsztynie, aparat partyjny i rady narodowe. Kuratorium otrzymało wykaz książek „podlegających niezwłocznemu wycofaniu”. Wśród wycofanych autorów znaleźli się: Józef Piłsudski, Jan Brzechwa, Maria Dąbrowska, Władysław Broniewski, Antoni Ferdynand Ossendowski, Felicjan Sławoj Składkowski, Jerzy Bandrowski, Waclaw Sieroszewski. Spisy były sporządzane niechlujnie, z błędami ortograficznymi. Akcja nie zadowoliła władz, m.in. ze względu na opór bibliotekarzy.

Z kolei o mechanizmach, jakie na Warmii i Mazurach towarzyszyły ogólnopolskiej akcji wymiany pieniędzy na przełomie października i listopada 1950 r., pisał, wierny tematyce społeczno-gospodarczej, Ryszard Tomkiewicz¹³¹. W swym artykule zwrócił uwagę m.in. na to, że wbrew ówczesnej propagandzie wymiana wcale nie ustabilizowała złotówki, przyczyniła się natomiast do zubożenia społeczeństwa.

13. Dzieje polityczne po 1956 r.

Znaczący jest dorobek olsztyńskiego środowiska historycznego w zakresie poznawania procesów towarzyszących przełomowi październikowemu w 1956 r. W czterdziestolecie tych wydarzeń została w Mierkach k. Olsztyna zorganizowana konferencja „Polski Październik 1956” z udziałem historyków z Olsztyna, Wrocławia, Gdańska, Zielonej Góry i Opoli. Referat o wydarzeniach roku 1956 na Warmii i Mazurach wygłosił Bohdan Łukaszewicz, stawiając tezę o studentach i dziennikarzach jako sile sprawczej zmian zachodzących w Olsztynie¹³². Temat przełomu

¹²⁹ W. Gieszczyński, „System stalinowski w Polsce”. *Sprawozdanie z sesji*, KMW, 1996, nr 1, ss. 157–158.

¹³⁰ *Stalinizm i jego narodowe odmiany – stenogram dyskusji panelowej z 18 VI 2002 r. w Olsztynie: Jan Sobczak (Olsztyn), Paweł Wieczorkiewicz (Warszawa), Jerzy Eisler (Warszawa), Jakub Wojtkowiak (Poznań), Bohdan Łukaszewicz (Olsztyn), Jurij Kostjaszow (Kalininograd), Henryk Stroński (Olsztyn), Andrzej Maciejewski (Olsztyn), Adam Bosiacki (Warszawa), Jewgienij Masłow (Kalininograd)*, przygotowała do druku B. Krysztopa-Czupryńska, *Echa Przeszłości*, 2003, t. IV.

¹³¹ R. Tomkiewicz, *Wymiana pieniędzy w październiku 1950 r.*, KMW, 2003, nr 3, ss. 356–362.

¹³² B. Łukaszewicz, *Olsztyński Październik 1956*, w: *Październik na Ziemiach Zachodnich i Północnych. Materiały z seminarium naukowego, Mierki k. Olsztyna, wrzesień 1996*, pod red. W. Wrzesińskiego, Wrocław 1997; por. R. Tomkiewicz, *Sprawozdanie z sesji „Polski Październik 1956”*, KMW, 1997, nr 1, ss. 119–122.

październikowego, w aspekcie regionalnym, jeszcze wielokrotnie stawał się przedmiotem zainteresowania olsztyńskich badaczy. Istotny wpływ na poznanie tamtych wydarzeń miały edycje dokumentów przygotowane przez Bohdana Łukaszewicza, początkowo w formie artykułów na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich”¹³³, a następnie w formie książkowej¹³⁴. Pisali o tych zdarzeniach także Małgorzata Strzyżewska¹³⁵ oraz Paweł Piotr Warot¹³⁶, który ukazał tamte wydarzenia przez pryzmat dokumentów wytworzonych przez Służbę Bezpieczeństwa. Z kolei Ryszard Tomkiewicz i Paweł Letko są autorami nielicznych przyczynków ukazujących reakcję na wydarzenia październikowe w Polsce powiatowej (Giżycko¹³⁷ i Kętrzyn¹³⁸). Tomkiewicz wydał również książkę poświęconą postawom olsztyńskiej młodzieży w okresie przełomu¹³⁹. O Harcerskiej Organizacji Podziemnej „Iskra” pisali artykuly Waldemar Brenda¹⁴⁰, Andrzej Puliński¹⁴¹, Bohdan Łukaszewicz, jak również jego uczeń Krystian Soliński.

Także kolejne „polskie miesiące” doczekały się zainteresowania ze strony olsztyńskich badaczy, choć znacznie skromniejszego niż w przypadku przełomu październikowego. W 1998 r. na łamach „Komunikatów Mazursko-Warmińskich” opublikowano wybór źródeł dotyczący wydarzeń marca 1968 r. na Warmii i Mazurach¹⁴². Ciekawy przyczynek dotyczący wydarzeń marcowych pracownik Archiwum Państwowego w Olsztynie Mariusz Tomasz Korejwo opublikował na łamach „Mragowskich Studiów Humanistycznych”¹⁴³. A nie tak dawno Piotr Kardela zamieścił w „Dziejach Najnowszych” materiał dotyczący działań olsztyńskiej SB w 1968 r.¹⁴⁴ Z kolei Janusz Hochleitner zredagował tom poświęcony echem wydarzeń grudniowych w Elblągu¹⁴⁵, w którym znalazły się opracowania m.in. olsztyńskich historyków. Tych kilka przytoczonych prac pozwala wyciągnąć wniosek, że problematyka wpływu protestów studenckich (1968) i robotniczych (1970) na wydarzenia w województwie olsztyńskim czeka dopiero na pogłębione studia. Podobnie jest zresztą z wieloma innymi tematami „politycznymi”, dotyczącymi okresu po 1956 r. Jedynie pojedyncze publikacje zahaczają o te zagadnienia, choć niekiedy mają znaczenie zasadnicze dla poznania nieznanych do niedawna czynników życia politycznego i stosunków międzypartyjnych w regionie na przestrzeni ostatnich dziesięcioleci PRL. Do takich opracowań należy zaliczyć pracę Waldemara Żebrowskiego na temat Stronnictwa Demokratycznego w województwie olsztyńskim w latach

¹³³ B. Łukaszewicz, *Echa XX Zjazdu KPZR na Warmii i Mazurach*, KMW, 1996, nr 2, ss. 255–281; idem, *Publicystyka olsztyńska roku 1956 (wybór tekstów)*, KMW, 1996, nr 4, ss. 599–658.

¹³⁴ *Rok 1956 na Warmii i Mazurach. Wybór źródeł*, wydał B. Łukaszewicz, Olsztyn 1998.

¹³⁵ M. Strzyżewska, *Na marginesie książki „Rok 1956 na Warmii i Mazurach”*, KMW, 1999, nr 3, ss. 485–489.

¹³⁶ P. Warot, *Olsztyński Październik '56 w świetle dokumentów Służby Bezpieczeństwa i w relacjach świadków*, KMW, 2008, nr 4, ss. 425–448.

¹³⁷ R. Tomkiewicz, *Polski październik 1956 roku*, Masovia, 2006, t. 9.

¹³⁸ P. Letko, *Wydarzenia roku '56 w Kętrzynie*, Echa Przeszłości, 2005, nr 6.

¹³⁹ R. Tomkiewicz, *Olsztyński rok 1956. Rola studentów w wydarzeniach*, Olsztyn 2007.

¹⁴⁰ W. Brenda, *II konspiracja harcerska w województwie olsztyńskim na przykładzie HOP „Iskra”*, Znad Pisy, 1999, nr 8, ss. 87–99.

¹⁴¹ A. Puliński, *Powstanie i działalność Harcerskiej Organizacji Podziemnej „HOP – Iskra”*, w: *Harcerstwo w służbie Warmii i Mazuram Materiały z konferencji naukowej. Olsztyn, 15 października 2005*, red. H. Płocha, Olsztyn 2005. Przy okazji warto zwrócić uwagę na przytoczone tu materiały konferencyjne wydane z okazji sześćdziesięciolecia Warmińsko-Mazurskiej Chorągwi ZHP.

¹⁴² B. Łukaszewicz, *Marzec'68 na Warmii i Mazurach. Wybór źródeł*, KMW, 1998, nr 2, ss. 245–288.

¹⁴³ M.T. Korejwo, *Sprawa Słowikow – Piwoński. Przyczynek do wydarzeń Marca 1968 r. w województwie olsztyńskim*, Mragowskie Studia Humanistyczne, 2004/2005, t. 6–7.

¹⁴⁴ P. Kardela, *Olsztyński Marzec'68 i działania Służby Bezpieczeństwa*, Dzieje Najnowsze, 2008, nr 1, ss. 167–93.

¹⁴⁵ *Elbląg w grudniu 1970 roku*, red. J. Hochleitner, Elbląg 2006.

1976–1989¹⁴⁶. Początkowa data tego opracowania wiąże się z załamaniem gospodarczym kraju, którego efektem były protesty społeczne i powrót do systemu kartkowego. Można przypuszczać, że dodatkowym czynnikiem sprzyjającym przyjęciu takiej właśnie cezury początkowej była także wcześniejsza o rok reforma administracyjna, która nadała również wojewódzkim strukturom SD nowy kształt. W takich warunkach – jak stwierdza we wstępie autor – już pod koniec lat siedemdziesiątych w stronnictwie rozpoczęto prace nad „koncepcją demokratycznego państwa polskiego. Szereg demokratycznych propozycji SD zostało wprowadzonych w życie. W pracach tych, jak również później w propagowaniu programu udział brali członkowie SD z województwa olsztyńskiego. Niewątpliwie swymi działaniami w jakimś stopniu przyczynili się do budowy wizji nowej Polski. Stwierdzenia powyższe stanowią zasadniczy tok tezy¹⁴⁷”. Cezura końcowa książki wyznaczona przez rok 1989 – upadek komunizmu w Polsce – wprowadza nas do innego bloku zagadnień, które wiążą się z ostatnim dziesięcioleciem PRL.

W tym miejscu warto jeszcze raz wspomnieć o olsztyńskim miesięczniku „Debata”. Nie jest to periodyk naukowy, ale wiele miejsca zajmuje w nim historia najnowsza. Stałym działem każdego numeru jest cykl „Z archiwum IPN”, w którym historycy zatrudnieni w Instytucie Pamięci Narodowej podejmują problematykę działania Służby Bezpieczeństwa w olsztyńskich środowiskach uczelnianych, dziennikarskich, literackich, głównie w ostatnich dziesięcioleciach tzw. Polski Ludowej. Nie sposób tu wymienić wszystkich tekstów Piotra Kardeli i Pawła Warota, poruszających w ramach cyklu drastyczną często kwestię agentury. Siłą rzeczy problematyka ta musi wywoływać emocje, co jednak nie oznacza, że powinna być w rozważaniach historyków pomijana. Oczywiście wciąż będą powracać pytania z tym związane, z jednej strony na temat wiarygodności akt, z drugiej – na ile problem infiltracji poszczególnych środowisk przez tajnych współpracowników SB pozwala zrozumieć rzeczywistość PRL. To temat na wielką debatę historyków, która zapewne nie przyniesie jakichś jednoznacznych ustaleń (co przecież w badaniach nad przeszłością nie zawsze jest możliwe, a pewnie i nie zawsze konieczne), ale pozwoli lepiej zrozumieć argumenty.

14. Czasy „Solidarności”

Schyłkowy okres PRL w kontekście wydarzeń na Warmii i Mazurach doczekał się również całkiem pokażnej literatury, przy czym szczególnie imponująco wygląda zbiór publikacji, które wyszły ze środowiska działaczy „Solidarności” i przy licznych emocjach, jakie towarzyszyły pojawianiu się poszczególnych tytułów na „rynku książki historycznej”, mają istotną wartość poznawczą i naukową. Już w 1992 r. ukazała się niewielka książeczka Zenona Złakowskiego *W Olsztyńskim bez przełomu*¹⁴⁸, która w sposób publicystyczny opowiadała o wydarzeniach lat 1989–1990 przede wszystkim w samym Olsztynie. Pokazywała wprawdzie optykę uczestnika tamtych wydarzeń, zaangażowanego politycznie i nie do końca z ograniczonego charakteru tych przemian zadowolonego, tym niemniej publikacja stanowi wartościowy przyczynek do tamtego ważnego okresu. Przy okazji należy wspomnieć, że procesy roku '89 stały się również przedmiotem zainteresowania Waldemara Żebrowskiego z Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warmińsko-

¹⁴⁶ W. Żebrowski, *Rzeczywista rola Stronnictwa Demokratycznego w przemianach województwa olsztyńskiego w latach 1976–1989 – kulisy „współpracy”*, Warszawa 1998.

¹⁴⁷ *Ibidem*, s. 7.

¹⁴⁸ Z. Złakowski, *W Olsztyńskim bez przełomu*, Olsztyn 1992.

-Mazurskiego. Pod koniec lat dziewięćdziesiątych opublikował on książkę na ten temat, w której zaprezentował oryginalne spojrzenie na przemiany ustrojowe w Polsce i w regionie¹⁴⁹.

Rok 2009 przyniósł jeszcze jedno opracowanie przygotowane przez olsztyńskich historyków w związku z dwudziątą rocznicą wyborów czerwcowych (1989). Zespół w składzie: Piotr Kardela, Renata Gieszczyńska, Paweł Piotr Warot oraz Jolanta Bierula, we wspólnej edycji Ośrodka Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Instytutu Pamięci Narodowej oraz NSZZ „Solidarność” Regionu Warmińsko-Mazurskiego, przygotował publikację *Olsztyński Czerwiec '89*¹⁵⁰, w której własne ustalenia historyków zostały uzupełnione bogatym materiałem źródłowym zamieszczonym w postaci fotokopii oryginalnych dokumentów.

Wróćmy jednak do „Solidarności” z lat osiemdziesiątych. Zapewne opublikowanie książki Zenona Złakowskiego stało się jednym z powodów, dla których to właśnie jemu Stowarzyszenie „Pro Patria” powierzyło opracowanie dwóch prac dotyczących dziejów poprzedzających chronologicznie wydarzenia przedstawione wcześniej przez autora w *W Olsztyńskim bez przelomu*. Książki Złakowskiego o „Solidarności” olsztyńskiej w latach 1980–1981¹⁵¹ oraz w okresie od wprowadzenia stanu wojennego do 1989 r.¹⁵² zostały uzupełnione o cenne wspomnienia działaczy, noty biograficzne osób zaangażowanych w działalność związkową i represjonowanych. Oczywiście wydawcy zdawali sobie sprawę z osobistego zaangażowania autora w opisywane wydarzenia, co mogło mieć wpływ na sposób zaprezentowania tematu. We wstępie do książki o pierwszym okresie dziejów „Solidarności” (jej współwydawcą był Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego w Olsztynie) pisano: „Niniejsza pozycja nie jest wolna od własnych ocen, co jest także jej zaletą. Pisać o historii najnowszej nie jest łatwo, zwłaszcza o historii, której twórcy żyją i widzą ją z perspektywy własnej działalności i własnych przeżyć”¹⁵³.

Niejako w ramach kontynuacji tej inicjatywy upamiętniania losów ludzi olsztyńskiej „Solidarności”, z inspiracji Stowarzyszenia „Pro Patria” wyszły kolejne książki, dotyczące obozów internowania w Kwidzynie¹⁵⁴ i Iławie¹⁵⁵. Do współpracy przy tej drugiej książce zaproszono profesjonalnych historyków – ks. prof. Andrzeja Kopiczkę, Renatę Gieszczyńską i Witolda Gieszczyńskiego. Spod ręki Witolda Gieszczyńskiego wyszły także inne publikacje traktujące o olsztyńskiej rzeczywistości lat osiemdziesiątych, oparte m.in. na materiałach Służby Bezpieczeństwa. Do najnowszych należy publikacja na temat protestów studenckich w Olsztynie w 1981 r.¹⁵⁶, opracowanie dziejów Klubu Inteligencji Katolickiej¹⁵⁷ oraz omówienie represji wobec środowiska akademickiego Olsztyna w okresie stanu wojennego¹⁵⁸.

W jednym artykule nie jest możliwe uwzględnienie pełnej literatury traktującej o Warmii i Mazurach w okresie tzw. Polski Ludowej, która wyszła w ostatnich dwudziestu latach z pracowni

¹⁴⁹ W. Żebrowski, *Rok 1989 w Warszawie i Olsztyńskim*, Olsztyn 1999.

¹⁵⁰ *Olsztyński Czerwiec '89*, Olsztyn 2009.

¹⁵¹ Z. Złakowski, „Solidarność” olsztyńska w latach 1980–1981. *Próba zestawienia faktów*, Olsztyn 2000.

¹⁵² Z. Złakowski, „Solidarność” olsztyńska w stanie wojennym i w latach następnych (1981–1989), Olsztyn 2001.

¹⁵³ W. Kałudziński, *Wstęp*, w: Z. Złakowski, „Solidarność” olsztyńska w latach 1980–1981, s. 5.

¹⁵⁴ *Kwidzyn. W niewoli brata mego... Stan wojenny. Wspomnienia, refleksje, oceny*, oprac. B.K. Gołąb, W. Kałudziński, Olsztyn 2005.

¹⁵⁵ *Internowani w Iławie (1981–1982)*, zebrał i oprac. W. Kałudziński, Olsztyn 2006.

¹⁵⁶ W. Gieszczyński, *Protesty studenckie w Olsztynie w 1981 roku*, *Pamięć i Sprawiedliwość*, 2003, nr 2(4), ss. 213–226.

¹⁵⁷ W. Gieszczyński, *Klub Inteligencji Katolickiej w Olsztynie 1980–1981 (w dokumentach Służby Bezpieczeństwa)*, *Echa Przeszłości*, 2007, t. VIII, ss. 235–269.

¹⁵⁸ W. Gieszczyński, *Działania Służby Bezpieczeństwa wobec środowiska akademickiego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie w czasie stanu wojennego*, w: *Stan wojenny – fakty, hipotezy, interpretacje*, red. A. Czwołek i W. Polak, Toruń 2008, ss. 217–236.

olsztyńskich historyków oraz osób związanych z badaniami historycznymi w regionie. Siłą rzeczy musiały zostać pominięte niektóre nazwiska czy publikacje, niektóre przez przypadek. A jednak już zestawienie najbardziej podstawowych – jak się wydaje – tytułów pozwala ocenić główne obszary zainteresowań tego środowiska (środowisk?).

Można przyjąć, że najczęściej uwagę historyków przyciągają tematy związane z początkiem „nowej Polski” na Warmii i Mazurach i... jej schyłkiem. Wyraźnie dominują publikacje dotyczące pierwszego powojennego dziesięciolecia i okresu umownie nazywanego „czasami Solidarności” (1980–1989). Nie oznacza to oczywiście, że obydwie te okresy zostały poznane w sposób wystarczający. Wciąż brakuje wiedzy na temat życia politycznego „pierwszych lat”, na temat funkcjonowania systemu represji i postaw społeczeństwa wobec zaciskającej się pętli stalinizmu. Badań wymagają dzieje konspiracji antykomunistycznej, zakres infiltrowania i kontrolowania poszczególnych środowisk (m.in. poszczególnych parafii i mniejszości narodowych, grup społecznych czy zawodowych) przez UB/SB także po 1956 r., procesy gospodarcze i stosunki między PZPR a „stronnictwami sojusznymi” po akcji zjednoczeniowej w latach 1948–1949 aż do 1989 r., a więc przez cały właściwie okres PRL. Wciąż jeszcze mało wiemy o tych procesach na szczeblu lokalnym, w Polsce powiatowej i gminnej.

Charakterystyczne, że w przytaczanych opracowaniach tak mało pisano o wschodniej części obecnego województwa. Czy powiaty Ełk, Gołdap, Olecko nie mieściły się w pojęciu regionu jako przedmiotu badań tylko dlatego, że przez dziesięciolecia były przypisane do województwa białostockiego (suwalskiego)? Bardzo interesujące mogłoby się okazać porównanie losów dwóch części Mazur, rozdzielonych u progu tzw. Polski Ludowej. Podobnie z powiatami, które dopiero w latach siedemdziesiątych zostały włączone do województwa suwalskiego. Przydatne byłyby badania zarówno z zakresu historii politycznej, jak i gospodarczej czy społecznej.

Wątki badawcze wymagające zainteresowania ze strony historyków można by wymienić w nieskończoność. Dlatego dość ogólne stwierdzenie Sławomira Kalembki oceniające stan i postulaty badań historycznych w ośrodku olsztyńskim: „Najwięcej olsztyńskich historyków zajmuje się historią najnowszą, co praktycznie oznacza czasy pojałtańskie, z tym że rozrzut zainteresowań jest bardzo selektywny. – – Jest – – bardzo wielu prowadzących badania nad historią Polski Ludowej zarówno w aspekcie ogólnym, jak i regionalnym”¹⁵⁹ – niech będzie sygnałem, że nawet tym „wielu” historykom pracy nie powinno zabraknąć.

Waldemar Brenda, Das Allensteiner historische Umfeld in der Forschung der neuesten Geschichte von Ermland und Masuren (1945–1989/1990). Ein Blick auf die letzten zwanzig Jahre

Zusammenfassung

Der Artikel ist der Versuch einer Darstellung, in welchem Umfang das wissenschaftliche und geschichtspopularisierende Umfeld in Olsztyn/Allenstein in den letzten zwanzig Jahren die Geschichte der Region nach 1945 in seinen Arbeiten berücksichtigt hat. Der Begriff „Allensteiner Umfeld“ wurde in der Kombination mit Veröffentlichungen zum Thema der sog. Volksrepublik Polen behandelt, die in den lokalen Zentren von Ermland und Masuren nach 1989/90 erschienen. Dieses Datum scheint für die Forschungstreibenden umwälzend zu sein, und das nicht nur im Hinblick auf den Zusammenbruch des Kommunismus und die Aufhebung der Zensur. Von dieser Zeit an lässt sich ein deutlich wachsendes Interesse der Forscher an der Problematik der Volksrepublik Polen (PRL) einschließlich der Geschichte von Ermland und Masuren beobachten. Die größte Aufmerksamkeit zog das erste Nachkriegsjahrzehnt auf sich, als die wichtigsten gesellschaftlichen und politischen Prozesse stattfanden, die Einfluss auf die Gestaltung der neuen Gesellschaft der Region hatten. Das Interesse der Forscher richtete sich ebenfalls auf die Momente der politischen Krisen in der Volksrepublik

¹⁵⁹ S. Kalembka, op. cit., s. 15.

Olsztyńskie środowisko historyczne w badaniach najnowszych dziejów Warmii i Mazur 515

Polen und ihr Echo in der Region Ermland und Masuren. Von wesentlicher Bedeutung sind auch die Arbeiten, die das Ende der kommunistischen Herrschaft in Polen betreffen. Weiterhin bleibt es jedoch ein Forschungspostulat, viele weitere Fragmente der PRL-Realität kennenzulernen. Dies betrifft auch den Begriff der Region selbst. In den meisten Arbeiten, die im Allensteiner Umfeld entstehen, beschränkten sich die regionalen Interessen auf das Gebiet der ehemaligen Woiwodschaft Olsztyn. Den östlichen Landkreisen Masurens (Elk/Lyck, Goldap/Goldap, Olecko/Treuburg), die nach dem Krieg der Woiwodschaft Białystok angegliedert wurden, schenken die sich mit der Zeit 1945–1989/90 beschäftigenden Historiker nur in eingeschränktem Maße Aufmerksamkeit.

Übersetzt von Krystyna Schultheiss